

μοῖρα μπροστά στὸ θάνατο καὶ ἡ ἡθικὴ συναναστροφή τους σὲ δρες κινδύνου, ἐδημιούργησαν ἐπίσης τὴν ἐντύπωση (ἡ διάλυση τῆς Κομιγτέρν στὰ 1943 ἐνίσχυσε, μάλιστα, τὴν ἐντύπωση αὐτὴ) δτὶ μπῆκαν στὴν ἱστορία τὰ θεμέλια γιὰ τὸ ἡθικὸ πλησίασμα καὶ αὐτῶν τῶν δυὸς κόσμων. Καὶ τοσοῦ νὰ μπῆκαν, χωρὶς μὰ τὸ νιώθουμε ὀικόμακ ἥ χωρὶς γὰρ θέλουν νὰ τὸ ἀναγνωρίσουν καὶ νὰ τὸ ἀξιοποιήσουν ἱστορικὰ οἱ πολιτικὰ ὑπεύθυνοι διαχειριστὲς τῆς ζωῆς τῶν δυὸς κόσμων, προπάντων τοῦ κομμουνιστικοῦ ποὺ ἔξακολουθεῖ νὰ προβάλλει ξένος πρὸς κάθε δημοκρατικὴ ἀγεκτικότητα.

12.—*Οταν ἔλειψε δὲ κίνδυνος ποὺ εἶχε ἐνσαρκώσει δὲ 'Αττίλας, οἱ γερμανικοὶ λαοὶ — προπάντων οἱ πιὸ βάρβαροι — τὰ ξέχασαν ὅλα καὶ ρίχτηκαν καὶ πάλι βίαια ἐπάνω στὸν Ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο. Συμβολικώτατο εἶναι τὸ γεγονός, δτὶ δυὸς ἀκριβῶς χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ 'Αττίλας καὶ τὴν ἔξαφάνιση τῶν Ούννων, στὰ 455, οἱ πιὸ βάρβαροι καὶ πιὸ ἀσυμβίβαστοι ἀπ' ὅλους τοὺς βαρδίρους τοῦ βορρᾶ, οἱ Βάνδαλοι, λεηλατοῦν καὶ βεβηλώνουν τὴν ἴδια τὴν πόλη τῆς Ρώμης. Λαοί, ὅπως οἱ Βάνδαλοι, ἔπρεπε νὰ λείψουν ἀπόλυτα ὡς μονάδες τῆς ἱστορίας — καὶ ἔλειψαν οἱ Βάνδαλοι καὶ χάθηκαν, δτὰν στὰ 533 κατάφερε δὲ Βελισσόριος νὰ καταστρέψει τὸ κράτος τους — γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἥ συγχώνευση τῶν δυὸς κόσμων.*

Δὲν ξέρουμε τί θὰ συμβεῖ στὶς μέρες μας ἥ στὶς μέρες ποὺ ἔρχονται. "Οταν ἔλειψε δὲ κίνδυνος ποὺ εἶχε ἐνσαρκώσει δὲ Χίτλερ (πού, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ του συνείδηση, τὴν ικαλὴ ἥ τὴν κακή, εἶχε καὶ κάτι ἀπὸ τὸν βιολογικὸ αὐθορμητισμὸ τοῦ 'Αττίλα), οἱ δυὸς κόσμοι, δὲ δυτικὸς καὶ δὲ σοβιετικός, ξέχασαν ἥ κάνουν πῶς ξέχασσον τὶς ικινὲς θυσίες τους καὶ τὸ χθεσινὸ συνασπισμό τους, σὲ χῶρες δλόκληρες τῆς ἀγατολικῆς Εὐρώπης καὶ τῶν Βαλκανίων ἀπλώθηκε ἄτεγκτος δὲ νόμος τοῦ ἐρυθροῦ δλοκληρωτισμοῦ, καὶ ὅλλες τραγικὲς σελίδες γράφτηκαν ἥ γράφονται, χθὲς στὴν 'Ελλάδα καὶ σήμερα στὴν Κορέα. Θὰ πραγματοποιηθεῖ τάχα, ἥ συγχώνευση; Θὰ ὑπερνικηθεῖ τὸ χάσμα; Θὰ χρειασθοῦν πολεμικές, τάχα, περιπέτειες καὶ ὀσύλληπτες γιὰ τὸ νοῦ μας παγκόσμιες τραγωδίες γιὰ νὰ τερματισθεῖ τὸ φαινόμενο τῶν σύγχρονων ἐπιδρομῶν ἥ θὰ βρεθοῦν ὅλλα μεταβατικὰ στάδια, εἰρηνικὰ καὶ δμαλά; Κανένας δὲν τὸ ξέρει. 'Εκεῖνο ποὺ μποροῦμε θετικὰ νὰ ποῦμε, εἶναι δτὶ κ' ἔνας παγκόσμιος

πόλεμος, μὲν ἔκβαση τὴ συντριπτικὴ ἥττα τῶν κρατῶν ποὺ ἐνσαρκώνουν τὸν ἔρυθρὸ δλοκληρωτισμό, δὲ θάναι γιὰ τὸ μεγάλο πρόβλημα τῆς ἐποχῆς μας μιὰ λύση θετικὴ καὶ τελεσίδικη. Ἡ ἐπιδρομὴ κατὰ τοῦ δυτικοῦ κόσμου δὲ γίνεται μόνον ἀπ' ἔξω, ἀπὸ δυνάμεις ποὺ ὀριγανωμένες σὲ κράτη ἀπειλοῦν τὰ γεωγραφικά του σύνορα, ἀλλὰ γίνεται καὶ μέσ' ἀπὸ τοὺς κόλπους του. Ἡ ἐπιδρομή, στὶς μέρες μας, δὲν εἶναι μόνον ἐπιδρομή, ἀλλὰ εἶναι κ' ἐπαγάσταιση δὲν εἶναι μόνο μετανάστευση λαῶν, ἀλλὰ εἶναι καὶ μετανάστευση ψυχικῶν στρωμάτων μέσα στοὺς ἴδιους τοὺς λαοὺς τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ἀφοῦ, ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα καὶ δῶθε, τὰ ψυχικὰ στρώματα ποὺ ἀποτελοῦν συνάρτηση τοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου τῆς μάζας εἶχαν συμπιεσθεῖ καὶ ὑποχωρήσει, ἀφίνοντας νὰ ἐπικρατήσει τὸ ὅτομο καὶ ἡ προσωπικὴ συνείδηση, τὰ συμπιεσμένα αὐτὰ στρώματα διρχισαν νὰ μεταναστεύουν ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, νὰ μετακινοῦνται ἀπειλητικά, νὰ διεκδικοῦν πάλι τὰ πρωτεῖα. Δὲν πρόκειται, μάλιστα, γιὰ μιὰ κοινωνικὴ μετακίνηση, δηλαδὴ γιὰ τὴν προσπάθεια ὁρισμένων τόξεων νὰ ἐκποτίσουν ἄλλες — τέτοιες προσπάθειες ἔγιναν καὶ εύοδώθηκαν πολλὲς φορὲς στὴν ἱστορία — ἀλλὰ πρόκειται γιὰ τὴ μετακίνηση καθαρὰ ψυχικῶν στρωμάτων ποὺ σημειώνονται μέσ' στὴ συνείδηση πολλῶν ἀνθρώπων ἀσχετ' ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τους προέλευση. "Ἐνας παγκόσμιος πόλεμος καὶ μιὰ τελεσίδικη ἥττα τῶν κρατῶν τοῦ ἔρυθροῦ δλοκληρωτισμοῦ δὲν πρόκειται ν' ἀνακόψουν τὸ φαινόμενο αὐτό. Τὸ ἡθικὰ κρίσιμο αὐτὸ φαινόμενο, εἴτε γίνει παγκόσμιος πόλεμος εἴτε ὅχι, εἴτε γικρεμιστοῦν κράτη καὶ τιναχτοῦν στὸν ἀέρα χῶρες δλόκληρες (χῶρες νικητῶν καὶ ἡττημένων) εἴτε ὅχι, χρειάζεται ἄλλα μέσα γιὰ ν' ἀντιμετωπισθεῖ. Οὔτε στὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν βαρδάρων τοῦ βορρᾶ καὶ τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, ποὺ ἥταν πιὸ ἀπλὸς καὶ μονοσήμαντος, δὲν ἀρκεσαν οἱ πόλεμοι, δὲν ἀρκεσαν οἱ νίκες ἀπὸ τὴ μιὰ ἡ ἀπὸ τὴν ὄλλη μεριά, γιὰ νὰ δοθεῖ ἡ λύση. Τὴ λύση, ὑστερ' ἀπὸ πολλὲς καὶ καταστρεπτικὲς πολεμικὲς περιπέτειες ποὺ κάμποσες ἀπ' αὐτὲς ἥταν ἱστορικὰ ὅγονες, τὴν ἔνωσε, τότε, ἡ συγχώνευση τῶν δυὸ κόσμων ἡ δημιουργικὴ, ἡ βαθμιαία προσαρμογὴ τῶν βαρδάρων στοὺς πνευματικοὺς καὶ ἡθικοὺς νόμους τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου καὶ ἡ βαθμιαία, ἐπίσης, προσαρμογὴ τοῦ γερασμένου αὐτοῦ κόσμου στοὺς νόμους τῆς βιολογικῆς νεότητας τῶν γερμανικῶν λαῶν. Καὶ μεγάλος με-

σολαβητής γιὰ τὸ ἀμοιβαῖο αὐτὸ πλησίασμα καὶ τὴν ὁριστικὴν συγχώνευσην ἥταν ὁ Χριστιανισμός.

Ποιὸς μπορεῖ νῦναι σήμερα ὁ μεσολαβητής; Ποιὰ μπορεῖ νῦναι σήμερα ἡ δύναμη ποὺ θὰ προκαλέσει τὴν συγχώνευση τῶν δυὸ κόσμων, ικαὶ ποὺ γιὰ νὰ τὴν προκαλέσει θὰ πρέπει στὸν ἔναν τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς δυὸ κόσμους νὰ ὑπάρχει ζωντανὴ ἢ νὰ ζωντανέψει; 'Ο Χριστιανισμός ποὺ ἥταν ὁ μεγάλος μεσολαβητής στὴν κρίσιμη καμπή τῆς πρώτης χιλιετηρίδας μ. Χ., ἥταν μιὰ δύναμη μεταφυσική ἥταν, μ' ὅλους λόγους, μιὰ δύναμη ποὺ ἔκανε τὸν ἄνθρωπο νὰ στηρίζει ἐλπίδες καὶ σ' δ, τι εἶναι πέριοδὸ τὴ ζωὴ, νὰ πιστεύει καὶ στὸ ἄγνωστο μὲ τρόπο θετικό, νὰ συνδέει τὸν ἔσιυτό του καὶ τὴν παιροδικότητά του μὲ τὸ σύμπαν καὶ μὲ τὴν αἰωνιότητα, νὰ βλέπει τὸ ἐφήμερο χρέος του συνυφασμένο μὲ μιὰν αἰώνια κύρωση. Εἶναι, τάχα, ὀπαραίτητο, ἡ δύναμη ποὺ θὰ χρησιμεύσει ὡς ὁ μεγάλος μεσολαβητής στὴν ἐποχή μας — ὁ μεσολαβητής ὅχι μόνον ἀνάμεσα στοὺς δυὸ κόσμους ποὺ ἔξωτερικὰ συγκρούονται, ὅλλα καὶ ὀνάμεσα στὰ διάφορα στρώματα τῆς ίδιας τῆς ψυχῆς τοῦ καθενός μας ποὺ ἔχουν ὀναταιράχθεῖ — νῦναι μιὰ δύναμη μεταφυσική;

'Η ὀπάντηση στὸ ἔρωτημα αὐτὸ εἶναι ἡ κρισιμώτερη ὀπάντηση ποὺ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ δώσει ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ἡ γνώση καὶ τὸ ἄγνωστο

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

TΟ ΑΙΣΘΗΜΑ ὅτι, ἀπό τὸ ἄμεσο ὑλικὸ παρὸν τῆς ζωῆς μας, ὑπάρχει καὶ κάτι ὅλο, εἶναι ἡ μόνη πηγὴ Ἰστορικῆς δημιουργίας ποὺ ἀντέχει σὲ ὁρες κρίσιμες. Ἡ δύναμη, ἡ ταγμένη νὰ ὑπερνικήσει μεγάλες Ἰστορικὲς κρίσεις, δὲ μπορεῖ νᾶναι παρὰ μόνο μεταφυσική. Καμιὰ γνώση δὲ μπορεῖ ν' ἀντικασταστήσει τὴν πίστη. Ἡ γνώση μᾶς δένει σὲ ὅσα εἶναι γνωστά· ἡ πίστη μᾶς λυτρώνει καὶ μᾶς πάει στὸ ἄπειρο ἄγνωστο. Κι' ὁ θάνατος εἶναι καὶ θὰ μείνει ἄγνωστος· ἡ γνώση δὲ μπορεῖ νὰ τὸν ἔγγισει. Καὶ γιὰ δόποιον ζεῖ, προπάντων ὅταν ἔπαψε νᾶναι νέος (δπως ἥται νέος ὁ κλασικὸς Ἀθηναῖος) ἡ δόταν ἡ ζωὴ του ἔχει γίνει δύσκολη, ὁ θάνατος δὲ μπορεῖ νὰ τοῦ εἶναι ἀδιάφορος. Καὶ δὲ μπορεῖ, χωρὶς κάποιον ἀπάντηση στὸ νόημα τοῦ θανάτου, νὰ δώσει ὁ ἀνθρωπὸς μιὰ θετικὴ ἀπάντηση καὶ στὸ νόημα τῆς ζωῆς. Αὐτὸς θὰ πεῖ δτι δὲ μπορεῖ καὶ νὰ δράσει Ἰστορικὰ ἡ ν' ἀντιδράσει σὲ κινδύνους χωρὶς ἐνα μεταφυσικὸ στήριγμα, χωρὶς πίστη.

2.— Δὲ θὰ μπῶ τώρα στὸ ικύριο αὐτὸ θέμα. "Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἔχουν δίκιο ἔκεινοι ποὺ θεωροῦν τὴ γνώση ἀρκετὴ καὶ τὴν πίστη ὅχι μόνο περιττή, ἀλλὰ καὶ ἀδύνατη στὸ σημερινὸ στάδιο τῆς ἐπιστήμης. "Ετσι σικέπτονται σχεδὸν ὅλοι στὸν κόσμο τοῦ συνειδητοῦ κομμουνισμοῦ, δηλαδὴ ὅσοι εἶναι συνειδητὸ προσηλωμένοι στὸν Μαρξισμὸ ἡ τὸν Λενινισμὸ ἡ τὸν Σταλινισμό, καθὼς καὶ οἱ περισσότεροι ποὺ ζοῦν κουρασμένοι ἡ μὲ μιὰν

άδιάφορη ψυχική στάση μέσα στὰ πλαίσια τοῦ δυτικοῦ κόσμου.

Ἡ θρησκεία, εἶπε ὁ Μαρξισμὸς (καὶ τὸ εἶπε προτοῦ ὀκόμα φθάσουμε στὸ σημερινὸ ὀληθινὰ καταπληκτικὸ στάδιο τῆς ἐπιστήμης), εἶναι ἔνα τέχνασμα ἡ, σωστότερα, μιὰ παγίδα: ἡ παγίδα ποὺ στήνουν ὅσοι ἔξουσιάζουν στὴν κοινωνία — οἱ τάξεις ποὺ δεσπόζουν — στὶς τάξεις ποὺ καταδυναστεύονται· γιὰ ν' ἀποκοιμίσουν τὸ δοῦλο, γιὰ νὰ τὸν κάνουν νὰ μὴν βεστικωθεῖ διεκδικώντας τὰ δικαιώματά του στὴν ἐγκόσμια ζωὴ, τοῦ χαρίζουν τὴ θρησκεία καὶ τὴν αἰώνια ζωὴ· γιὰ νὰ ἐκμεταλλεύονται εύκολωτερα τοὺς οἰκονομικὰ ὀδύνατους ικανοποιούμενους, τοὺς ὑπόσχονται τιμὲς καὶ δύναμη καὶ διακρίσεις στὸν ὄλλον κόσμο.

Ἡ τέτοια τοποθέτηση τοῦ προβλήματος δὲ θὰ μὲ ὀπασχολήσει πολύ. Δὲν ἀμφισβητῶ τὸ γεγονὸς ὃτι πονηροὶ καὶ ἀσυνείδητοι δυνάστες, ὀκόμαι καὶ κακοὶ καὶ προσανατολισμένοι σ' ἐγκόσμια πλούτη καὶ ἐπίγειες ὀπολαιμσεις ἐκκλησιαστικοὶ ἀξιωματούχοι, θὰ σκέφθηκαν ἔτσι ὅπως μᾶς λέει ὁ Μαρξισμός, καὶ θὰ ἔκαμαν τὸ νόμο τοῦ Θεοῦ ὄργανο τῆς ἡθικὰ δύναμης ἔξουσίας τους. Πῶς μὰ μὴ τὸ κάμουν ὅσοι εἶναι ἀσυνείδητοι καὶ πῶς νὰ σεβασθοῦν τὴν πίστη ὃσοι δὲν ἔχουν οἱ ἴδιοι πίστη μέσα τους; Τὸ πρόβλημα μ' ἐνδιαφέρει ὅχι σὲ σχέση μὲ δσους εἶναι ἀσυνείδητοι, ὀλλὰ σὲ σχέση μὲ δλους τοὺς ὄλλους καί, μάλιστα, σὲ σχέση καὶ μ' αὐτὸν ὀκόμαι τὸν Μαρξιστὴ ποὺ μιλάει ὅπως εἶπα παροπτόνω. Οἱ ἀσυνείδητοι δυνάστες χρησιμοποιοῦν καὶ τὴν ἐπιστήμη ὡς ὄργανο γιὰ καταπίεση. Σημαίνει, τάχα, αὐτὸ ὃτι φταίει ἡ ἐπιστήμη καὶ δτι πρέπει, γιὰ νὰ καταργηθεῖ ἡ καταπίεση, νὰ καταργηθεῖ ἡ ἐπιστήμη;

"Ἄσ φύγουμε, λοιπόν, ὅπ' αὐτὴ τὴν τοποθέτηση τοῦ προβλήματος. Δὲν ἔχει σοβαρότητα. Τὴν ὀποφεύγουν πιὰ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ πολιτικοὶ καὶ πνευματικοὶ ἡγέτες τοῦ κομμουνισμοῦ ποὺ δείχνουν σήμερα κάποιαν ἀνοχὴ ὀπέναντι τῆς θρησκείας ἢ τὴν χρησιμοποιοῦν ἵσως κι' αὐτοί, μὲ τὴ σειρά τους, ὡς μέσο καὶ ὄργανο γιὰ νὰ γλυκαίνουν τὴν καταπίεση.

3.—"Ασχετα, λοιπόν, ὅπὸ τὴν παραπάνω θέση, οἱ συνειδητοὶ ὀπαδοὶ τοῦ σύγχρονου ἐπιστημονικοῦ θετικισμοῦ ἢ ύλισμοῦ, ὀδιάφορο ὃν εἶναι κομμουνιστὲς ἢ προβάλλουν ὡς φορεῖς τῆς πολιτικῆς νοοτροπίας τοῦ δυτικοῦ κόσμου, θεωροῦν τὴν πίστη, δηλαδὴ τὴ μεταφυσικὴ ἀναγωγὴ τῆς φυχῆς τοῦ ἀνθρώπου στὸ ἀγνω-

στο, σὰν κάτι ποὺ τὸ ἔκαμε περιττὸ ἥ καὶ ὀδύνατο ἥ ζδια ἥ ἐπιστήμη, ἥ ζδια ἥ γνώση μας. "Εσθισε, τάχα, ἥ γνώση τὸ ἄγνωστο; Δὲ μᾶς λένε, βέβαια, ἔναι τέτοιο πράγμα" καὶ ὅσοι εἶναι ἀρκετὰ ἔξυπνοι δὲ μπορεῖ κάνε νὰ τὸ σκέπτονται. Ξέρουν καλὰ ὅτι τὰ γνωστὰ δὲν ικόβονται ἀπὸ τὸ ἄγνωστο. "Οσοι δὲν τὸ ξέρουν, εἶναι ἀπλούστατα βλάκες. Πῶς μποροῦν τὰ πεπερασμένα νὰ κόβονται ἀπὸ τὸ ἄπειρο καὶ νὰ «έλαττωνουν» τὸ ἄπειρο; Πῶς εἶναι δυνατὸ μὲ τὴν ἀριθμητικὴ πρόοδο νὰ μειώνεται τὸ μῆκος τοῦ ὀπτείρου ἥ μὲ κάθε κατινούργια γνώση νὰ περιορίζεται τὸ ἀπροσπέλαστο στὸ νοῦ μας ἄγνωστο; "Άλλο τὸ ἄγνωστο ποὺ δὲν ἔγινε ὀκόμα γνωστό, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ γίνει γιατὶ ἀνταποκρίνεται στὶς δυνατότητες τοῦ νοῦ μας, καὶ ὅλλο τὸ ἄγνωστο ποὺ εἶναι, δηνας ικαὶ τὸ ἄπειρο, πέρ' ἀπὸ κάθε δυνατότητα τοῦ νοῦ μας. Αὐτό, λοιπόν, τὸ ξέρουν ὅσοι δὲν εἶναι βλάκες. "Η θέση ποὺ παίρνουν οἱ συνειδητοὶ καὶ εύφυεῖς ὀπαδοὶ τοῦ σύγχρονου ἐπιστημονικοῦ θετικισμοῦ ἥ ύλισμοῦ εἶναι ὅλῃ. Χωρὶς ν' ἀμφισβητοῦν τὸ ἄγνωστο ἥ τὴ σωστὴ σχέση τοῦ ἄγνωστου πρὸς τὸ γνωστὸ (τὸ ἐνεργείᾳ ἥ δυνάμει γνωστό), βλέπουν τὸ ἄγνωστο εἴτε ως μηδέν, εἴτε ως ἔνα «πῦρ» ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ σημασία γιὰ τὸν ἀνθρώπο· κι' ἔτσι ἥ ἀναγωγὴ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου σ' αὐτὸ — στὸ μηδὲν ἥ στὸ ὀδιάφορο πῶν — εἶναι μιὰ τάση βασισμένη σὲ προλήψεις, σὲ ἀγραμματωσύνη, εἶναι μιὰ ἀδυναμία, εἶναι μιὰ ὑπεκφυγὴ ἀπὸ τὴν ἔγκοσμιότητα ποὺ μονάχα αὐτῇ ὑπάρχει γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους.

Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι οἱ τελευταῖς φάσεις τῆς ἐπιστήμης, προπόντων ἀφότου ὁ "Αἰγασταῖν, στὰ 1905, διακήρυξε ὅτι ὁ χρόνος καὶ ὁ χῶρος δὲν εἶναι σταθερὲς καὶ ἀμετάβλητες ὀντότητες καὶ ὅτι τὰ πάντα (μάζα, ἀδράνεια, μορφὴ) εἶναι συνάρτηση τῆς ταχύτητας, ἔκαμαν ἀμφίβολο ὀικρινῶς ὅτι βλέπουμε μπροστά μας καὶ ὅχι τὸ ἀόρατο, ἔκαμαν σχετικὸ τὸ γνωστὸ καὶ ὅχι τὸ ἄγνωστο. "Αν καὶ τὸ λέω αὐτὸ περίεργο, δὲ θέλω διόλου νὰ ἴσχυρισθῶ ὅτι ἡ σχετικοποίηση τῶν πάντων (τῶν πάντων μέσα στὸ φυσικὸ κόσμο) θᾶσπρεπε νὰ ὀδηγήσει στὸ λογικὸ συμπτέρασμα ὅτι θεμελιώνεται ὀκόμα περισσότερο ἡ σχέση τῆς ψυχῆς μας πρὸς τὸ ὑπερφυσικό. "Η σχετικοποίηση ἥταν κι' αὐτὴ μιὰ κατάκτηση τοῦ νοῦ — ἡ πιὸ μεγάλη ὕστερ' ἀπὸ τὸν Νεύτωνα — καὶ σὰν κατάκτηση γέννησε μιὰν ὀκόμα μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη τοῦ ἀνθρώπου στὸ νοῦ του, καὶ ἔκαμε τὸν ἀνθρώπο — ἔτσι παύει νᾶναι τὸ

ἀποτέλεσμα περίεργο — νὰ δυσπιστήσει ἀκόμαι περισσότερο σὲ
δσα δ νοῦς του δὲ μπορεῖ νὰ συλλάβει. ‘Ο θετικισμὸς τοῦ Αὔγου-
στου Κὸντ ἥταν ἀκόμα ὀφικετὰ ἀφελῆς, ὅπως ἐτόνισε στὰ τέλη
τοῦ ΙΘ’ αἰώνας ὁ σιφὸς φυσιολόγος Κλαύδιος Μπερνάρ, ἐνῶ δ θε-
τικισμὸς ποὺ ἐπήγασε ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς σχετικότητας, ἀπὸ τὰ
«κιβώντα» τοῦ Μάξ Γλαύκ καὶ ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ ἀτόμου, εἶναι
πολὺ λιγότερο ἀφελῆς (τουλάχιστον στὴ συνείδηση ἐικείνων ποὺ
δὲν εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τους ἀφελεῖς). ‘Ο τέτοιος θετικισμὸς ἦ
ὑλισμὸς δὲν εἶναι, βέβαια, ὑπεροπτικὸς καὶ μεγαλόστομος· εἶναι,
ἀντίθετα, σεμνὸς καὶ συμπαθητικός· εἶναι δ θετικισμὸς τῆς βα-
θειᾶς ἀμφιβολίας, ὁ θετικισμὸς τοῦ ψυχικοῦ κενοῦ πού, δὲν δὲν
εἶναι σ’ ὄλους ἀπόλυτα συνειδητό, εἶναι ώστόσο συνειδητὸ σὲ
πολλοὺς καὶ γίνεται διαρκῶς περισσότερο συνειδητὸ σὲ δλους.
Σὲ δλους ἐκείνους ποὺ παιραίτηθηκαν ἀπὸ τὴν πίστη, ἀπὸ κάθε
μεταφυσικὴ τάση τῆς ψυχῆς τους. Δὲν εἶναι, βέβαια, δλοι δσοι
ἀσχολοῦνται μὲ τὴ σύγχρονη φυσικὴ ἐπιστήμη τέτοιοι· δσοι
ἀσχολοῦνται, μάλιστα, ως δημιουργικοὶ ἐργάτες τῆς ἔχουν ἕσως
παιραίτηθει ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ τάση τῆς ψυχῆς λιγότερο ἀπὸ
τοὺς πολλούς, τοὺς μορφωμένους καὶ ἡμιμαθεῖς, ποὺ δὲν ἔχουν
άμεση σχέση μὲ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, δλλὰ ἔχουν παιθητικὰ ὑπο-
στεῖ τὸ ξάφνιασμα ποὺ προκαλεῖ ἡ καταπληκτικὴ τῆς πρόοδος
στὶς μέρες μας.

Πῶς μπορεῖ πιὰ νὰ σταθεῖ, γιὰ τὸν δποιδὸ ἡ παιθητικὸ δέ-
κτη τοῦ σύγχρονου θετικισμοῦ, ἡ πίστη; ‘Ο ἄνθρωπος πλανήθηκε,
ἔως χθές, στὰ γνωστὰ καὶ μπορεῖ ἀκόμα νὰ πλανᾶται· πῶς μπο-
ρεῖ νὰ μὴν πλανᾶται σὲ δσα ἐπίστευε γιὰ τὸ ὄγνωστο; ‘Η ἀπα-
σχόληση μὲ τὸ ὄγνωστο εἶναι μάταιος κόπος, ἐνῶ καὶ αὐτὸ
ἀκόμα τὸ ικενὸ ποὺ παίρνει τὴ θέση τῆς (ποὺ δὲν παίρνει, δη-
λιαδή, καμιὰ θέση) εἶναι τουλάχιστον μοιραῖο. Τὸ συμπέρασμα
αὐτὸ ποὺ δὲν τὸ ἀποκρισταλλώνουν, ἔστω, συνειδητὸ στὴ σκέψη
τους οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς μας, στριφογυρίζει μέσα στὸ Ίοῦ
τῶν πιὸ πολλῶν, εἰν’ ἔνα δηλωμένο ἡ ὄδηλο διανοητικὸ γεγονός.
Καὶ γίνεται καὶ γεγονὸς ἡθικό, ἀλλάζει καὶ τὴν πρακτικὴ στάση
τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι τῆς ζωῆς, ἀπέναντι τοῦ πλησίον του,
ἀπέναντι τῆς ιστορίας. ‘Η ζωὴ καὶ ἡ ίστορία παύουν ἔτσι νὰ
ἔχουν ἡθικὸ νόημα, παύουν νὰ ἔχουν δποιαδήποτε δλλῃ σημασία
ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄμεσα ἀπτή, τὴν ὑλική, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνυφα-
σμένη μὲ τὴν καθημερινὴ ὑλικὴ ἀπόδοση τοῦ κάθε κόπου μας ἡ

καὶ τῆς κάθε ἀκοπῆς χειρονομίας μας. "Οταν ἡ γῆ μας μέσα στὸ σύμπαν ποὺ ἀριθμεῖ τουλάχιστον χίλια δισεκατομμύρια σώματα (σώματα ποὺ πολλὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερα ἀπὸ τὴ γῆ) δὲν εἶναι οὔτε καν ἔνα ἀνεξάρτητο ἄστρο, ὅταν ὁ ἄνθρωπος σὲ σχέση μὲ τὶς διαστάσεις τοῦ σύμπαντος εἶναι κάτι ἀσύγκριτα λιγότερο ἀπ' ὅπι εἶναι σὲ σχέση μὲ τὸν ἄνθρωπο ὁ μικρότερος μικροοργανισμὸς ποὺ συλλαμβάνουμε μὲ τὸ μικροσκόπιο, τί ἡθικὸ νόημα μπορεῖ νᾶχει ἡ ζωὴ καὶ τί σκοπὸ μπορεῖ νᾶχει ἡ ιστορία; Ἡ ἡθικὴ αὐτὴ κατάληξη τῶν λογικῶν συλλογισμῶν ποὺ ἐπάνω τους βασίζεται ὁ σύγχρονος θετικισμὸς ἡ ὑλισμός, εἶναι φοβερή. Ἐνῷ λογικὰ εἶναι συμπαθητικὴ καὶ σεμνὴ ἡ στάση τῶν σύγχρονων θετικιστῶν, ἡθικὰ εἶναι τόσο ἐπικίνδυνη ποὺ μπορεῖ νὰ σημάνει τὸ τέλος τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἡθικὴ αὐτοκτονία του. "Αν λειψει ἡ ἴδεα τοῦ χρέους, ὑπάρχει τάχα ὁ ἄνθρωπος; Γιὰ τὸν μεταφυσικὸ ἀπαισιόδοξο, ἡ πιὸ ἀκραία σύλληψη τοῦ ἀνθρώπινου χρέους εἰν' ἐκείνη ποὺ δοκίμασε νὰ κάμει ὁ Ἀρθούρος Σόπενχάουερ, θεμελιώνοντας τὴν ἡθικὴ ἐπάνω στὴν ὀρνηση τοῦ βιοτικοῦ βουλητικοῦ στοιχείου. Αὐτὴ ἦταν μιὰ τραγικὴ θεμελίωση τῆς ἡθικῆς· ὥστόσο, καὶ μ' αὐτὴν διασώθηκε ἡ ἴδεα τοῦ χρέους· καὶ ὅχι μόνο διασώθηκε, ἀλλὰ κορυφώθηκε· ἐνῷ ὁ Κάντ φθάνει ὥς τὸν ἐνάρετο, ὁ Σόπενχάουερ προχωρεῖ καὶ φθάνει ὥς τὸν ἄγιο, ὥς τὸν ἀσκητή. Πέρα, δμως, ἀπὸ τὴν τραγικὴ αὐτὴ θεμελίωση τῆς ἡθικῆς δὲν ὑπάρχει τίποτα. Ἡ θεμελίωση τοῦ Σόπενχάουερ εἶναι διττὰ ἀκραία: καὶ γιατὶ ἀπαιτεῖ περισσότερα ἀπὸ κάθε ἄλλη ἡθική, ἀλλὰ καὶ γιατὶ βρίσκεται στὸ χεῖλος τοῦ γκρεμοῦ, στὸ τελευταῖο ὄριο τοῦ νοῦ. "Αν δὲ σταθοῦμε ἐκεῖ, πέφτουμε, γικρεμιζόμαστε. Τὸ ν' ὀρνηθοῦμε τὴ βούληση γιὰ ζωὴ, ὅπως τὸ λέει ὁ Σόπενχάουερ, εἶναι μιὰ στάση τῆς ψυχῆς συνυφασμένη μ' ἕνα χρέος· ἡ ὀρνηση, ἄλλωστε, αὐτὴ εἶναι ταυτόχρονα, γιὰ τὸ Γερμανὸ φιλόσοφο, ἡ ὑπέρτατη κατάφαση τοῦ ὄντως ὄντος ποὺ εἶναι ἡ παγκόσμια βούληση, ἐκείνη ποὺ ὑπάρχει πίσω ἀπὸ ὅλα τὰ φαινόμενα (ἄρα καὶ πίσω ἀπὸ τὸ σῶμα μας καὶ τὴ ζωὴ μας). Τὸ ν' ὀρνηθοῦμε, δμως, τὴν ἕδια μας τὴν ὀρνητικὴ βούληση — δηλαδὴ τὴν ἀξία ποὺ ἔχει ἡ βούλησή μας ν' ὀρνηθοῦμε τὴ βούληση γιὰ ζωὴ —, τὸ νὰ μηδενίσουμε τὸν ἔαυτό μας βλέποντάς τον (ὅπως τὸν βλέπει ὁ σύγχρονος θετικιστής) μονάχα ὥς ἔνα μικροσκοπικὰ συλληπτὸ φαινόμενο μέσα στὸ ἄπειρο τῶν φαινο-

μένων, αὐτὸς σημαίνει τὴν ἀπόλυτην ἀνατροπὴν τῆς κάθε ἴδεας ἀνθρώπινου χρέους.

"Αν, ὅμως, εἶναι ἀλήθεια ὅτι δὲν εἴμαστε τίποτα; Εἴτε προκύπτουν, εἴτε ὅχι, ἀπὸ τὴν διαπίστωσην αὐτὴν φοβερὰ ἡθικὰ συμπεράσματα, ἢν ἡ διαπίστωση εἶναι σωστή, δὲ μποροῦμε ν' ἀρνηθοῦμε τὸ ικύριος τῆς μόνο καὶ μόνο ἀπὸ κοινωνικὴν σκοπιμότητα. 'Ο σύγχρονος θετικιστὴς ἡ ύλιστὴς εἶναι σεμνὸς καὶ μελαγχολικός, δὲ θριαμβολογεῖ ὅπως θριαμβολογοῦσαν οἱ αἰσθησιαρχικοὶ φιλόσοφοι τοῦ ΙΗ' αἰώνα καὶ οἱ θετικιστὲς καὶ ἄθεοι τοῦ ΙΘ'. Η στάση του εἶναι, μάλιστα, μιὰ στάση βαθύτατης συστολῆς ἀπέναντι τοῦ σύμπαντος. Κοιτάζει τὸν ἄστρα καὶ νιώθει τὸν ἔαυτό του νὰ χάνεται. Ξέρει ὅτι, κοιτάζοντας τὸν οὐρανό, δὲν ἔχει καν μπροστά του τὸ «παιρὸν» τοῦ οὐρανοῦ, ἀλλὰ ὅτι τὰ περισσότερα ἄστρα που βλέπει τὸ βλέπει ὅπως ήταν κάποτε ἄλλοτε, οὐκέτι παρελθὸν ποὺ ἔξαρτάται ἀπὸ τὴν σχέση τῶν ἀποστάσεων (φοβερῶν στὶς πιὸ πολλὲς περιπτώσεις ἀποστάσεων) μὲ τὴν ταχύτητα τῶν ἀκτίνων τοῦ φωτός. Ξέρει ὅτι τὸ παρελθὸν αὐτὸν μπορεῖ νάναι, σ' ὅρισμένες περιπτώσεις δυσδιάκριτων γιὰ μᾶς νεφελωμάτων ποὺ βρίσκονται πολὺ πιὸ μακριὰ κι' ἀπὸ τὸν Γαλαξία, ἐνα παρελθὸν ἐκατομμυρίων ἑτῶν καὶ ὅτι τὸ μάτι του (τὸ μάτι ποὺ οἱ αἰσθησιαρχικοὶ φιλόσοφοι θεωροῦσαν, ὅπως καὶ ὅλες τὶς αἰσθήσεις, ὡς ικάτι ὀλόθητο) πλανᾶται· καὶ ὅτι πλανᾶται, ὅχι μόνο γιατὶ βλέπει ὡς παιρὸν ἐνα ἀπότοτο παρελθόν, ἀλλὰ καὶ γιατί, ἀσχετα ἀπὸ τὴν συγγνωστὴν αὐτὴν τελάνη, νομίζει ὅτι βλέπει πραγματικὰ τὰ ὅσα βλέπει, ἐνῷ τίποτα ἀπ' ὅσα βλέπει — ὀκόμα καὶ ἀπ' ὅσα βλέπει καὶ ἐγγίζει πλάνῃ του — δὲν ἔχει τὴν μορφὴν καὶ τὴν μάζαν ποὺ θαιρεῖ πώς ἔχει. Καὶ ξέρει πολὺ περισσότερα ὁ σύγχρονος θετικιστής. 'Απὸ τὰ 1911 ποὺ ὁ Ράδερφορντ, ὁ μεγαλύτερος ἔξερευνητὴς τοῦ ἀτόμου, ἀποκάλυψε μπροστὰ σ' ἐνα ἔκπληκτο ἐπιστημονικὸ ὀκροατήριο, στὸ Μάντζεστερ, ὅτι τὸ ἀτομό εἶναι ἡ μινιατούρα ἐνὸς ἥλιακοῦ συστήματος, ὁ ἀνθρώπιος αἰσθάνθηκε τὸν ἔαυτό του νὰ χάνεται ὀκόμα περισσότερο. "Οχι μόνο μπροστὰ στὸ μακρόκοσμο, στὸ οὐράνιο σύμπαν, ἀλλὰ καὶ μπροστὰ σ' αὐτὸν ὀκόμα τὸ μικρόκοσμο αἰσθάνθηκε τὸν ἔαυτό του νὰ χάνεται. Τὸ ἀνθρώπινο χρέος προϋποθέτει τὸ ὅτι εἴμαστε ικάτι. "Αν, ὅμως, δὲν εἴμαστε τίποτα;

4.— Στὸν κόσμο τῶν φαινομένων, στὸ μακρόκοσμο καὶ στὸ μικρόκοσμο, δὲν ισχύουν μόνο νόμοι, ἀλλὰ καὶ πιθανότητες, δὲν

ύπάρχουν μόνον αίτιώδεις σύνδεσμοι, άλλα και σκοπιμότητες. Τὸ περίεργο εἶναι ότι δυσοί δὲν τὸ εἶχαν καταλάβει — καὶ δὲν τὸ εἶχαν καταλάβει οἱ δύταδοι τῆς καθαρὰ μηχανιστικῆς κοσμοθεωρίας — ἀναγκάζονταν ν' ἀναγγνωρίζουν τὴ «σύμπτωση» ως παράγοντα στὴ φύση πιὸ πολὺ ὅπο μᾶς πού, ὕστερ' ὅπ' τὸν Πλάνκ, χρησιμοποιοῦμε τὶς συναρτήσεις τῶν πιθανοτήτων. Κάμπασοι βιολόγοι, στὸ ΙΘ' αἰώνα, πρὶν γίνει ὅπο τὸν Πλάνκ, στὰ 1900, ἡ καθαρὰ μαθηματικὴ δυτιμετώπιση τῆς ὄπεγκτης αίτιοκρατίας (τοῦ ντετερμινισμοῦ), χτύπησαν τὴ μηχανιστικὴ καὶ αίτιοκρατικὴ κοσμοθεωρίας μὲν ὑποθέσεις δογματικές, χωρίζοντας οὐσιαστικὰ καὶ ποιοτικὰ τὴν ὄργανικὴ ὅπο τὴν ἀνόργανη φύση. "Ετσι, ὁ Τόμας Χένρυ Χάξλεϋ, ὁ σοφὸς προπαγανδιστὴς τοῦ Δαρβίνου, λέει ότι, ἐνῷ ἡ ἀνόργανη φύση τείνει πρὸς τὴν ἰσορροπία τῶν δυνάμεων καὶ χαρακτηρίζεται ὅπο μιὰ σταθερότητα μορφῶν, ἡ ζωὴ τείνει πρὸς τὴ διατάραξη τῆς ἰσορροπίας καὶ χαρακτηρίζεται ὅπο τὴν ἄλλαγή ικαὶ ἀκατάπτουστη διαδοχὴ τῶν μορφῶν τῆς, ὅπο μιὰ διαρκῶς συνθετώτερη (μ' ἄλλα λόγια, πιὸ τέλεια) διαμόρφωση τῆς ζωῆς. Τὴν ὄπεγκτη αίτιοκρατία τὴν ἔκτοπίζει, ἔτσι, ἡ ἀναζήτηση σκοπῶν μέσα στὴ φύση (ἔστω καὶ μόνο στὴν ὄργανική), τὴν ἔκτοπίζει ἡ τελολογικὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη. Καὶ δὲ Μπέρξον, μὴ ξέροντας πρὶν ὅπο τὰ 1900 τὴ λύση τοῦ Πλάνκ, ἀλλὰ ἀνεπηρέαστος ικαὶ ὕστερ' ὅπο τὰ 1900 ὅπο τὴ θεωρία τῶν «εκβάντω», προχωρεῖ τολμηρότερα σὲ μιὰν ίδιότυπη φιλοσοφικὴ θεμελίωση τοῦ «βιταλισμοῦ» ποὺ ξεφεύγει καὶ ὅπο τὴ μηχανιστικὴ (τὴν αίτιοκρατικὴ) καὶ ὅπο τὴν τελολογικὴ ἔρμηνεία τῆς ζωῆς.

Ο Πλάνκ ἐκάλυψε, κόπως, τὸ πρόβλημα μὲ τὴ μαθηματικὴ θεμελίωση τῶν πιθανοτήτων ποὺ συμπληρώνουν τὸ κενὸ τῆς αίτιοκρατίας, κενὰ ποὺ ἦταν καὶ εἶναι πιὸ χτυπητὰ στὸ μικρόκοσμο τοῦ ἀτόμου καὶ πού, δύσο δὲν εἴχαμε τὴν ὑπόθεση τοῦ Πλάνκ, ἔπρεπε νὰ καταφεύγουμε, ως δύταδοι τῆς ὄπεγκτης αίτιοκρατίας, στὴ «σύμπτωση» γιὰ νὰ τὰ πληρώσουμε. Ἀμέτρητα πρόγματα ἦταν ὀδύνατο νὰ ἔξηγηθοῦν ἡ ικαὶ νὰ συλληφθοῦν μὲ τὸ ὅπλὸ μηχανιστικὸ σχῆμα «αἴτια καὶ ἀποτέλεσμα». Οἱ πιὸ βασικές, μάλιστα, στιγμὲς ἡ καταστάσεις στὴ φύση θάταν ὀδύνατο νὰ συλληφθοῦν. Γιατί, τόχα, ὁ πυρήνας τοῦ ἀτόμου — μέσ' στὸ ίδιότυπο αὐτὸ τῇλιακὸ σύστημα ποὺ λέγεται ὄπομο — δὲ δίνει στὰ ἡλεκτρόνια ποὺ τρέχουν γύρω του τὴ δυνατότητα ν' ἀκολουθοῦν

όλες τὶς μηχανικὰ δυνατὲς τροχιές; Γιατί, τάχα, ἀποκλείονται οἱ τροχιές, εἰδικώτερα, ἐκεῖνες πού, ἀν τὶς ἀκολουθοῦσαν τὰ ἡλεκτρόνια, τὸ ἀποτέλεσμα θάτον ἡ καταστροφὴ τοῦ ἀτόμου; Τὰ ἔρωτήματα αὐτὰ τὰ δανείζομαι ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ φυσικοῦ Ἀρθούρου Μάρχ «Ο δρόμος τοῦ σύμπαντος». Καὶ προχωρῶ μαζὶ μὲ τὸν Μάρχ: Τὸ ἀτόμο, χωρὶς τὸ φαινόμενο αὐτὸν νὰ μπορεῖ αἰτιοκρατικὰ νὰ συλληφθεῖ, ἀνθίσταται σὲ κάθε ἐπίδραση ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ διαταράξει καὶ νὰ μειώσει τὴν τάξη ποὺ τὸ διέπει ως σύστημα. Οἱ θερμοδυναμικοὶ νόμοι ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ διαταράξουν τὴν τάξη αὐτὴ ἥ καὶ νὰ δδηγήσουν στὴν καταστροφὴ τοῦ ἀτόμου ἀτονοῦγ. Ἡ τάξη στὸ σύστημα τοῦ ἀτόμου, χωρὶς νὰ ὑπάρχει καμιὰ φυσικὴ αἰτία ποὺ νὰ τὴν προκαλεῖ καὶ νὰ τὴ συντηρεῖ — ὀγκοώντας, μάλιστα, τὴν αἰτία ποὺ θᾶπρεπε, σύμφωνα μὲ τὴ Θεωρία τοῦ Μάξγουελ, νὰ κάνει τὰ ἡλεκτρόνια, ως μονάδες ἡλεκτρικοῦ φορτίου, διαρρέοντας πρὸς τὸ ἡλεκτρομαγνητικό τους πεδίο, νὰ χάσουν τὴν κίνησή τους — γεννιέται καὶ διατηρεῖται ἀδιατάρακτη. Τὸ ᾖδιο δὲ μποροῦμε, τάχα, νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸν κόσμο δλόκληρο, γιὰ τὰ οὐράνια ἡλιακὰ συστήματα, γιὰ τὸ σύμπτον; Χωρὶς ὅλο, μποροῦμε νὰ τὸ ποῦμε. Καὶ θᾶπρεπε, ως ὀπαδοὶ τῆς μηχανιστικῆς κοσμοθεωρίας, νὰ ἐπικοινεσθοῦμε τὴ «σύμπτωση» ως ὀποφασιστικὸ παρόγοντα στὴ φύση, ἀν δὲν ἔρχόταν ὁ Πλάτων γιὰ νὰ συμπληρώσει τὸ κενὸ μὲ τὶς συναρτήσεις τῶν πιθανοτήτων, ποὺ προκύπτουν, γιὰ κάθε δεδομένο σύστημα, ἀπὸ μιὰ διαφορικὴ ἔξισωση.

Ἄλλὰ καὶ μὲ τὴ μαθηματικὴ αὐτὴ λύση ποὺ εἶναι καθαρὰ στατιστική, δὲν ἔρμηνεύεται τὸ φαινόμενο καὶ δὲν καταργεῖται ἡ «σύμπτωση». «Υπερφολαγγίζεται μονάχα ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας καὶ μπαίνει στὴ θέση του ὁ νόμος τῶν πιθανοτήτων ποὺ δὲ σημαίνει τίποτ’ ὄλλο παρὰ μιὰ θετικὴ πρόβλεψη γιὰ τὶς προσεχεῖς κινήσεις καὶ μεταβολὲς μέσα σ’ ἓνα δεδομένο σύστημα ἀτόμου. »Ισως, αὔριο, νὰ μπορεῖ νὰ γίνουν τέτοιες προβλέψεις καὶ στὸν οὐρανό. «Ετσι, θὰ μάθουμε ὃκόμα περισσότερα ἀπ’ δσα ξέρουμε σήμερα, ἀλλὰ ὁ λόγος ποὺ συγκρατεῖ τὸ σύμπτον καὶ τὴν τάξη ποὺ τὸ διέπει, ὁ λόγος ποὺ μὲ τὸν ᾖδιο θαυμαστὸ τρίπτο συγκρατεῖ τὴν τάξη σὲ κάθε ἀτομικὸ μόριο τοῦ ἀνθρώπινου ἑοιντοῦ μας, τοῦ βιολογικοῦ ἑαυτοῦ μας (καὶ μάλιστα πέρ’ ἀπὸ ζωὴν καὶ θάνατο), ὁ λόγος ποὺ ἔκαμε τὸ σύμπτον νὰ γεννηθεῖ ὅπερς γεννήθηκε (ἄν κατ’ ἀρχὴν γεννήθηκε) καὶ νὰ κατέχει τὴν ἕκταση

ποὺ κατέχει (ἄν κατ' ἀρχὴν ἡ ἔκταση δὲ ν εἶναι ἄπειρη) ή νὰ μὴν κατέχει καμιὰν ἔκταση (ἄν τὸ ἕδιο τὸ σύμπτων εἶναι ἄπειρο), οἵλοι αὐτοὶ οἱ «λόγοι» θὲν ἐρμηνεύονται ὡς τώρα ἀπὸ καμιὰ θεωρία, οὔτε θὰ μπορέσει ποτὲ νὰ βρεθεῖ θεωρία γιὰ νὰ τοὺς ἐρμηνεύσει ἢ καὶ νὰ τοὺς συλλάβει. Ποιὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα;

5.—Τὸ συμπέρασμα δὲν εἶναι ὅτι πρέπει νὰ διαπιστώσουμε ἔνα ὀπροχώρητο. Ἡ ἀνυπαρξία μιᾶς αἰτίας ἢ ἐιὸς νόμου δὲ σημαίνει καὶ τὴν ἀνυπαρξία ἐνὸς δρόμου τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα μας, ἀλλωστε, μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι σὲ θέση νὰ συλλάβει τοὺς λόγους ποὺ προκαλοῦν δσα εἴποιμε παραπόνω, τὰ διαπιστώνει ὅμως, τὰ βλέπει, τὰ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ χάος. Βλέπει, τὸ πνεῦμα μας, καὶ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ χάος τὴν τάξη ποὺ κυριαρχεῖ στὸν κόσμο — στὸ σύμπτων, σὲ κάθε ἥλιακὸ σύστημα, σὲ κάθε σύστημα ὀπόμου —, βλέπει καὶ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ μηδὲν τὶς δυὸ ὑποθέσεις γιὰ τὴ γένεση καὶ τὴν ἔκταση τοῦ κόσμου, τὴν ὑπόθεση τῆς αἰωνιότητας καὶ τοῦ ὀπείρου ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὴν ὑπόθεση τοῦ χρόνου καὶ τοῦ πεπερασμένου ἀπὸ τὴν ὄλλη. Τὸ πνεῦμα μας δὲ λειτουργεῖ μόνον δσο τὸ ἐπιτρέπει ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας ἢ ἢ τελολογία ἢ ἢ συνάρτηση τῶν πιθανοτήτων. Λειτουργεῖ πολὺ πιὸ πέρα, γιατί κι' ὁ κόσμος παρουσιάζει φαινόμενα (δὲ μιλάω ἵδην γιὰ ἴδεες, ὀλλὰ μιλάω γιὰ φυσικὰ φαινόμενα) ποὺ δὲ χωροῦν στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ ποὺ βρίσκονται πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ κάθε ἐπιστημονικὴ δυνατότητα ἐρμηνείας. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ δὲν ὀνήκουν στὴν ικατηγορία ἐκείνων ποὺ μπορεῖ κάποτε ὀργότερα μὰ ἐρμηνευθοῦν, ὀλλὰ εἶναι ὀνεπίδεκτα ἐπιστημονικῆς ἐρμηνείας. Καὶ ὅμως εἶναι φυσικὰ φαινόμενα καὶ μάλιστα τὰ πιὸ πάγια, τὰ πιὸ θεμελιώτα.

Στὸ σημεῖο τοῦτο τὸ πνεῦμα μας, ποὺ βλέπει τὰ φαινόμενα αὐτά, ἔχει τὸ δικαίωμα — καὶ ἔχει τὴ δύναμη — νὰ κάμει ἔναν παραλληλισμό: νὰ παραλληλίσει τὴν ἕδια του τὴ λειτουργία μὲ τὴ λειτουργία τοῦ κόσμου. Δὲν εἶναι, ὅμως, μεγάλο τὸ θράσος τοῦ πνεύματός μας ποὺ ικατοικεῖ μέσα σ' αὐτὸν τὸν ἀσήμαντο μικροοργανισμὸ ποὺ λέγεται ὄνθρωπος (μέσα σ' ἔναν ὀργανισμὸ ποὺ μπροστὰ στὸ σύμπτων δὲν εἶναι τίποτα), δὲν εἶναι μεγάλο τὸ θράσος του νὰ θέλει νὰ βγάλει ἀπὸ τὴν ἕδια του τὴ λειτουργία συμπεράσματα γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ κόσμου;

Τὸ πνεῦμα δὲν ικατοικεῖ πουθενὸς καὶ δὲν περιορίζεται ὀπὸ τὰ δρια τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου ποὺ πιάνει ὁ ὄνθρωπος. "Αγ

περιοριζόταν ἀπὸ τὰ δριαὶ ιαύτά, δὲ θὰ μποροῦσε νὰ συλλάβει διόλου δσα εἶν' ἔξω ἀπὸ τὸν ἀσῆμαντο αὐτὸ χρόνο καὶ χῶρο. Ἡ φράση αὐτὴ ἔχει ἔνα χαρακτήρα αὐταπόδεικτο. Εἶν' ἔνα ἀξιωματικό πού, δίχως αὐτό, θάταν ἀδύνατο νάναι ὁ ἄνθρωπος — ὁ ἀσῆμαντος, αὐτὸ τὸ τίποτα σὲ σύγκριση μὲ τὸ σύμπαν — ἐκεῖνος ποὺ εἶναι. Δὲ θὰ μποροῦσε νὰ κάμει καμιὰν ἀφηρημένη σκέψη, δὲν τὸ πνεῦμα του δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα ν' ἀποφυλακίζεται ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο καὶ ἀσῆμαντο χρόνο καὶ χῶρο ποὺ πιάνει ὁ ἄνθρωπος. Δὲ θὰ μποροῦσε νὰ κάμει κὰν ὅποιεσδήποτε σκέψεις, γιατὶ δὲν ὑπάρχει σκέψη ποὺ νὰ μὴν εἶναι ἀφηρημένη· η κάθε σκέψη μᾶς εἶναι τουλάχιστον μιὰ αὐτόματη ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὸν τόπο ποὺ πιάνουμε. Δὲ βασίζεται μόνο σὲ παραστάσεις καὶ στὴ μνήμη, σὲ δεδομένα ποὺ ἀθροίζονται καὶ ξανόρχονται· βασίζεται καὶ σὲ ἔννοιες, σὲ δεδομένα ποὺ ἀφαιροῦνται καὶ παραμερίζονται ως πολὺ συγκεκριμένα καὶ στενά. Ὁ χρόνος, λιοτόν, καὶ ὁ τόπος ποὺ πιάνουμε (ιαύτες οἱ συνορτήσεις τοῦ ἀσῆμαντου ἔαυτοῦ μᾶς) δὲ δεσμεύουν τὸ πνεῦμα. Τὸ πνεῦμα εἶναι καὶ πνεῦμα «μαῖς», πνεῦμα δικό σου ή δικό μου, ὅλλα εἶναι προπάντων «πνεῦμα» γενικά, δηλαδὴ μιὰ δύναμη ποὺ ὑπάρχει καὶ ἀσχετα ἀπὸ μᾶς, ἀπὸ σένα καὶ ἀπὸ μένα. Κι' ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ λέμε ὅτι ὑπάρχει ἀσχετα ἀπὸ δυὸ ή δέκα συγκεκριμένους ἄνθρωπους, δὲ θὰ μποροῦσαμε, τάχα, νὰ πούμε ὅτι ὑπάρχει καὶ ἀσχετα ἀπὸ δλους τοὺς ἄνθρωπους, ἀσχετα ἀπὸ τὸν κάθε ἄνθρωπο; Τὸ συμπέρασμα αὐτό, χωρὶς νάναι λογικὰ αὐθαίρετο ή παράλογο, δὲ μπορεῖ, βέβαια, καὶ νὰ θεμελιώθει ἀντικειμενικά. Ἀλλὰ δὲ χρειάζεται κὰν νὰ φθάσουμε στὸ συμπέρασμα αὐτό. Ἀρκεῖ η διαπίστωση ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο ποὺ πιάνει ὁ ἀσῆμαντος ἔαυτός μαῖς ως συγκεκριμένος ἄνθρωπος. "Ως ποιὸ βαθμὸ εἶναι τὸ πνεῦμα ἀνεξάρτητο, καὶ ως ποιὸ βαθμὸ εἶναι ἔξαρτημένο ἀπὸ τὸν χρονικὰ καὶ τοπικὰ δεμένο ἔαυτό μαῖς; Οὔτε στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ δώσουμε ἀπάντηση. Μᾶς ἀρκεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ αἰσθητὸς ικόσμος εἶναι γιὰ μᾶς νοητός, ἔνα γεγονὸς ποὺ δ "Αἴνσταϊν (στὸ δοκίμιο «Ἡ φυσικὴ καὶ η πραγματικότητα») τ' ὀνομάζει «ἔγα θαῦμα». Μᾶς ἀρκεῖ ὅτι η ἀνεξάρτησία τοῦ πνεύματος εἶναι τόση, ὡστε, ξεπερνώντας τὰ φοβερὰ στενὰ δριαὶ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου ποὺ πιάνουμε ως ἄνθρωποι, ἀγκαλιάζει τὸ σύμπαν, ξέρει ὅτι δσα συλλαμβάνουν οἱ

αἰσθήσεις εἶναι σχετικά, ἔρμηνεύει ἔνα τεράστιο ὀριθμὸν φαινομένων, ξέρει ποιὰ εἶναι τὰ φαινόμενα ποὺ δὲν ἔρμηνεύονται, ἔγγίζει ὑποθετικὰ καὶ αὐτὸ τὸ ἄπειρο, καὶ αὐτὴ τὴν αἰωνιότητα καὶ αὐτὸ τὸ μηδέν. Ἐγγίζει, τάχο, πραγματικὰ τὸ μηδέν; Τὸ ἔγγίζει γιὰ νὰ τὸ ὀρινηθεῖ. Ἐγγίζει τὸ μηδὲν γιὰ νὰ τὸ μηδενίσει. Μαθηματικά, τὸ ίσοσταθμίζει μὲ τὸ ἄπειρο. Αὐτό, δημοσ., εἶναι μόνο ἔνα παιχνίδι. Τὸ πνεῦμα ξέρει καὶ νὰ παίζει. Παίζει τὰ σοφῶτερα παιχνίδια.

Αφοῦ μπορεῖ τὸ πνεῦμα νὰ παίζει παιχνίδια σοφὰ μέσα μας, ἀποκλείεται τάχο νὰ παίζει σοφὰ παιχνίδια κ' ἔξω ἀπὸ μᾶς; Ἡ διατύπωση αὐτὴ εἶναι λογοτεχνικὴ καὶ ἐπικίνδυνη. "Ἄσ τὴ χρησιμοποιήσω, ώστόσο, σὰ μιὰν ἀφορμὴ γιὰ νὰ προχωρήσω σὲ κάτι θετικώτερο. Ἡ τάξη ποὺ ὑπάρχει στὸ σύμπαν ἀποκλείεται νᾶναι ἔνα σοφὸ παιχνίδι, σὰν κ' ἔκεινα ποὺ παίζει τὸ πνεῦμα μέσα μας; Ἐδῶ φθάνουμε στὸν παιραλληλισμὸ τῆς λειτουργίας τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος μὲ τὴ λειτουργία τῶν συστημάτων ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ σύμπαν, ἀπὸ τὸ ἄπομο ὡς τὸ οὐρανιο σύνιολο. Καὶ ἀς ἀφίσουμε τὸ παιχνίδι ωὰ μείνει ἀπλὸ παιχνίδι λέξεων. Καὶ ἀς ρωτήσουμε: Τί μπορεῖ νὰ συγκρατεῖ στὴ συστηματικὴ του τάξη τὰ φυσικὰ ἔκεινα φαινόμενα, ποὺ τὴ γένεση καὶ τὴν τάξη τους δὲ μποροῦμε ν' ἀναγάγουμε οὔτε στὸ νόμο τῆς αίτιότητας οὔτε κὰν σὲ συναρτήσεις πιθανοτήτων; Τί ὅλο μπορεῖ νᾶναι αὐτὸ ἔκτὸς ἀπὸ τὴν ἕδια δύναμη ποὺ συγκρατεῖ στὴ συστηματικὴ του τάξη τὸ πνεῦμα; "Ἄσ ἐπικαλεσθῶ πάλι τὸν Ἀρθαύρο Μάρχ πού, χωρὶς νὰ εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴ σειρὰ καὶ τὴν ποιότητα τῶν δικῶν μου συλλογισμῶν, δπως ἔχουν διατυπωθεῖ παραπόνω καὶ μάλιστα σ' ὁλόκληρο τὸ κεφόλιασι, παρεμβάλλει, στὸ βιβλίο του ποὺ ἐμνημόνευσα ἥδη, τὶς ὀκόλουθες σκέψεις ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν καὶ ως συμπέρασμα τῶν δικῶν μου συλλογισμῶν: «Τὸ σύμπαν», λέει ὁ Μάρχ, «μᾶς τρομάζει στὴν ἀρχὴ μὲ τὴν καταπληκτικὴ του ἔκταση πού, ὃν συγκριθοῦμε μ' αὐτὴν, εἴμαστε ἔνας τίποτα. "Αν, δημοσ., ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ θεωρήσουμε τὸ σύμπαν σὰν κάτι περισσότερο ἀπὸ ἔναν ἀπλὸ σωρὸ λιθαριῶν ποὺ φλέγονται, τότε πρέπει καὶ μέσα του νᾶναι τὰ πράγματα ἔτσι ὥστε τὸ πνεῦμα νὰ ζυγίζει βαρύτερα ἀπὸ τὴ μάζα. Τὸ πνεῦμα μας μπορεῖ, βέβαια, νᾶναι ὀδύνατο νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου εἶναι, ώστόσο, ἔνα κομμάτι του, καὶ αὐτὸ μᾶς δίνει πίσω ἔνα σημαντικὸ μέρος ἀπὸ

τὴν αὐτοπεποίθηση ποὺ εἶχαμε χάσει». Οἱ φράσεις αὐτὲς εἶναι σεμνές· δὲ μοιάζουν διόλου μὲ τὶς θριαμβευτικὲς ἐκφράσεις πού, σὲ μιὰ σελίδα του σχετικὴ μὲ τὴ θεωρία τῶν χρωμάτων ἔχρησιμοποίησε ὁ Γκαΐτε, χρωματίζοντας τὸ αἴσθημα τοῦ μεγαλείου ποὺ θάπτετε νὰ εἶχαν αἰσθανθεῖ οἱ ἀνθρώποι, ὅταν ὁ Κοπέρνικος ἔδωσε δριστικὸ τέρμα στὴν ὀσυνάρτητη θεωρία τοῦ Πτολεμαίου γιὰ τὰ ἄστρα καὶ τὴ γῆ. Κανένα αἴσθημα μεγαλείου δὲ μπορεῖ νὰ μᾶς κυριεύσῃ σήμερα ποὺ δὲν ἔχουμε πίσω μᾶς μόνο τὸν Κοπέρνικο, ἀλλὰ καὶ τὸν "Αἰνισταῖν καὶ τὸν Πλάνκ. Ἀπλούστατα, μπορεῖ νὰ νικήσουμε μονάχα τὸ αἴσθημα τῆς μηδαμινότητας τοῦ ἑαυτοῦ μᾶς ποὺ δὲν σύγχρονος θετικιστὴς αἰσθάνεται μέσα του. "Ο Γκαΐτε ἔξησε στὰ δρια: δυὸς ἐποχῶν· καὶ ἔξησε στὰ δρια αὐτὰ μὲ σκοπιὰ μιὰ μικρὴ ὄμορφη πόλη, τὴ Βαϊμάρη, ὅπου ἐβασίλευε, χωρὶς γάναι ἡγεμόνας δὲ ἕδιος, μὲ εἰδυλλιακὰ βασιλικὰ δικαιώματα. "Ετσι, ὁ Γκαΐτε μπορούσε νᾶναι ἄνετα — μὲ τὸ ὑγιέστατο ὄλλωστε κορμί του καὶ τὸ ὑγιέστατο πνεῦμα του — πιστὸς καὶ ἀπιστος, χριστιανὸς καὶ εἰδωλολάτρης, μυθοπλάστης καὶ ἐπιστημονικὸς θετικιστὴς, ταπεινὸς θαυμαστὴς τοῦ Θείου καὶ ἀλαζονικὸς σφετεριστὴς τῶν δικαιωμάτων τῆς θρησκείας στὴν ἔρμηνεία τῶν μυστηρίων τοῦ κόσμου. Τὸ ὅτι ἡ γῆ γυρίζει γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο, αὐτὸ τὸ εἶδε ὁ Γκαΐτε σὰν ἔνα μεγαλοπρεπέστατο τουριστικὸ ταξίδι ποὺ δὲν ἔξυψωνει μόνο τὴ γῆ, ἀλλὰ τιμὰ ἴδιαίτερα τὸν κάθε κάτοικο τῆς γῆς καὶ προπόντων τὸν κάτοικο τῆς Βαϊμάρης. Σήμερα, τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. Σήμερα, ἔχουμε μάθει πολὺ περισσότερα. Κ' ἔχουμε μάθει καὶ κάμπτοσα ποὺ μᾶς κάνουν ν' ἀμφιβάλλουμε γιὰ πολλὰ ποὺ ἔως χθὲς θεωρούσαν οἱ φυσικοὶ θετικὰ καὶ ὀπράνταχτα. "Οπως λέει δὲ "Αἰνισταῖν (στὸ δοκίμιο ποὺ ἐμνημόνευσαι παραπάνω), τὸ ἕδια τὰ θεμέλια τῆς φυσικῆς ἔχουν γίνει στὶς μέρες μᾶς προβληματικά. Δὲ θαυμάζουμε πιὰ (τὸν κόσμο, καὶ ἴδιαίτερα τὸν ἑαυτό μᾶς ποὺ ὀνακόλυψε τοὺς βασικούς του νόμους), ἀλλὰ τρομάζουμε. Καὶ μέσ' ἀπὸ τὸν τρόμο ποὺ ἔχει καταλάβει τὸ σύγχρονο θετικιστὴ ξεπετάγεται σεμνὴ — χωρὶς καμιὰ θριαμβολογία — μονάχα ἡ μικρὴ παρατήρηση τοῦ Μάρχ ποὺ βγαίνει καὶ σὰ συμπέρασμα τῶν δικῶν μου συλλογισμῶν. Οἱ ἐποχὲς ὄλλαξαν. Καὶ ἡ δική μας εἶναι, γιὰ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ πιὸ δύσκολη ὅπτ' ὅλες.

6.— Τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πνεῦμα μᾶς, χωρὶς νὰ μπορεῖ

νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου, εἶναι ὡστόσο ἔνα κομμάτι του, καὶ ὅτι ἡ τάξη τοῦ σύμπαντος ἔχει κάποιαν ἀναλογία μὲ τὴν τάξη ποὺ προκαλεῖ τὸ πνεῦμα μέσα μας, ἀναστέλλει τὴν παραίτησή μας ἀπὸ κάθε μεταφυσικὴ τάση τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἰκανὸ μόνο του νὰ δημιουργήσει καὶ πίστη. Εἰν’ ἔνα βῆμα δὲν εἶναι, ὅμως, δρόμος. Ἄλλα καὶ ὁ σκοπός μου, στὸ κεφάλαιο τοῦτο, ἥταν νὰ ξεκινήσω ἀπὸ τὴν νοοτροπία τοῦ σύγχρονου θετικισμοῦ, νὰ ὑποθέσω ὅτι ὁ σύγχρονος θετικιστὴς ἔχει δίκιο θεωρώντας τὴ γνῶση ἀριστή καὶ τὴν πίστην ἀδύνατη. Καὶ ἀκολούθησα μιὰ σειρὰ συλλογισμῶν ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ κάμει μόνον ὁ θετικιστής. ‘Ωστόσο, ἀκολουθώντας καὶ αὐτὴ μονάχα τὴ σειρὰ συλλογισμῶν, ξεπέρασα — χωρίς, βέβαια, νὰ φθάσω στὴν πίστην ποὺ σ’ αὐτὴν εἶναι ὀδύνηστο νὰ φθάσω μὲ τέτοια βήματα — τὸ στάδιο τῆς ἀποπνικτικῆς ὑλικῆς ἐγκοσμιότητας, κ’ ἔφθασα σὲ μιὰν ἀβέβαιη, ἀλλὰ πόντως αἰσθητή, μεταφυσικὴ ἀναπνοή. Ἀναστάνει ὁ ἄνθρωπος κάπως — καὶ εἰδικώτερο, μάλιστα, ὁ σύγχρονος θετικιστὴς — καταλήγοντας στὸ συμπέρασμα ποὺ διατυπώθηκε παραπόνω. Κ’ εἶναι ἀνάγκη μ’ ἀναστάνει. Πῶς μπορεῖ νὰ ζεῖ ἡθικὰ καὶ νὰ παλεύει στὴν ἱστορία, χωρίς μ’ ἀναστάνει; Χωρίς, δηλαδή, ν’ ἀναστάνει κάπως ἡ ψυχή του; “Οσο κι’ ἀν δὲν πιστεύει ὁ θετικιστὴς στὴν ψυχή, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ τὴν ἀνακουφίσει καὶ νὰ τὴν κάμει ν’ ἀναστάνει. Καὶ ἡ ικάποια ὑποψία μεταφυσικοῦ λογισμοῦ ποὺ ὑπάρχει αὐτόματα στὴν ἀνακουφιστικὴ αὐτὴ ἀναπνοὴ ἀνανεώνει καὶ τὴ δύναμη τοῦ θετικοῦ λογισμοῦ. Ἀγάμεσσα στοὺς μεγάλους, μάλιστα, ἐργάτες τῆς θετικῆς ἐπιστήμης εἶναι ζήτημα ἀν ὑπάρχει ἔνας ποὺ νὰ μὴν πιστεύει καὶ σὲ κάτι ἀπ’ δσα ἡ γνῶση του ἀρνιέται νὰ παραδεχθεῖ. Κι’ αὐτὸ τὸ κάτι κάνει τοὺς μεγάλους νὰ διατηροῦνται ἡθικὰ γιὰ νὰ προάγουν τὴ γνῶση. “Ο, τι ἀρνιέται ἡ γνῶση γίνεται ἀφορμὴ γιὰ τὴν προαγωγή της.

Τὴν ἔκβαση, ὅλλωστε, ποὺ εἶχαν οἱ συλλογισμοί μου στὸ κεφάλαιο τοῦτο, δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀρνηθεῖ οὔτε ἡ γνῶση. Δὲ μπορεῖ, βέβαια, νὰ τὴν ἐπικυρώσει, ἀλλὰ δὲ μπορεῖ καὶ νὰ τὴν ἀποκλείσει. Τὰ ἀνιέξοδα στὸν ὕδιο τὸ φυσικὸ κόσμο δὲ μπορεῖ νὰ παραδεχθεῖ ἡ θετικὴ γνῶση ὅτι εἶναι ἀνιέξοδα. Κ’ εἴδαμε ὅτι, ὅπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν φυσικῶν νόμων, ὑπάρχουν πολλὲς στιγμὲς καὶ καταστάσεις στὸ φυσικὸ σύμπαν ποὺ προβάλλουν ὡς ἀνιέξοδα τοῦ νοῦ. Κ’ οἱ στιγμὲς αὐτὲς καὶ καταστάσεις εἶναι

θεμελιώσκες γιατί τὴν ὑπόσταση τοῦ κόσμου. 'Υπόρχουν, μάλιστα, καὶ ἀμέτρητα περιστατικὰ στὴ φύση πού, χωρὶς νὰ συνδέονται ὅμεσα μὲ τὴ θεμελιώκη ὑπόσταση τοῦ κόσμου (μὲ τὴ γένεσή του ἡ μὲ τὴν τάξη ποὺ τὸν διέπει), δὲν ἐρμηνεύονται, καὶ τὶ ἐπιστήμη ἀριεῖται γὰ τὰ διατυπώνει. Οἱ ἀφελεῖς, μάλιστα, νομίζουν ὅτι ἡ διατύπωση εἶναι κιόλας ἴσοδύναμη μὲ ἐρμηνεία. "Ετσι, τὰ θερμοδυναμικὰ ἔκεινα φαινόμενα ποὺ συνηθίζουμε νὰ τ' ἀποδίδουμε στὴν «έντροπία», δὲν τὰ ἐρμηνεύουμε μὲ τὴ λέξη αὐτῆ, ἀλλὰ τὰ ὀνομάζουμε μονάχα μ' ἐναν περίεργο καὶ ἀτυχῆ ὄρο. Θὰ χρησιμοποιήσω τὸ παράδειγμα ποὺ χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Ἀρθούρος Μάρχ : «Γιὰ ποιὸ λόγο ἔναι ὀάριο ποὺ ἔχουμε κλείσει σὲ μιὰ φιάλη, ξεχύνεται ἔξω μόλις ἀνοίξουμε τὴ φιάλη ; 'Ο λόγος δὲν πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ στὸ ὅτι ἡ πίεση ὠθεῖ τὸ ὀάριο πρὸς τὰ ἔξω, γιατὶ τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ ὅταν ἡ ἔξωτερικὴ πίεση ποὺ ἔνεργει πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση ξεπεργάζει σημαντικὰ τὴν ἔσωτερική. Τὸ ὀάριο ξεχύνεται ἔξω, γιατὶ ἔτσι καταφέρνει ν' αὐξήσει τὴν ἔντροπία του. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο δηλώνει τὸ φαινόμενο ἡ θερμοδυναμικὴ· δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ τὸ ἔξηγήσει, ἀλλὰ τὸ ἀντίγει μονάχα σ' ἐναν ὀρισμένο ποσοτικὰ συλληπτὸ φυσικὸ νόμο ποὺ λέει ὅτι κάθε κλειστὸ σύστημα ἐπιδιώκει πάντοτε νὰ ἐπιτύχει τὴν κατάσταση τῆς μεγίστης δυνατῆς ἔντροπίας...». 'Ο Μπόλτσμαν ζήτησε νὰ ἔξηγήσει τὸ φαινόμενο λέγοντας ὅτι θάταν πολὺ «ἀπίθανο» νὰ μὴ σημειωθεῖ. Τὸ «πιθανὸ» γίνεται ἔτσι ἀναγκαιότερο ἀπὸ τὸ αἰτιοκρατικὰ ἀναγκαῖο. 'Η «πιθανότητα» ἀναγκάζει τὰ ἑκατὸ χιλιάδες κουνούπια ποὺ ἔχουμε φυλακίσει σ' ἐνα δοχεῖο, νὰ πετάξουν ἔξω μόλις ἀνοίξουμε τὸ δοχεῖο. Τὸ παράδειγμα τῶν κουνουπιῶν ἀγήκει στὸν ἴδιο τὸν Μπόλτσμαν. Μιὰ «σύμπτωση» θὰ μποροῦσε νὰ κάνει μερικὰ ἀπὸ τὰ κουνούπια — ἡ καὶ ὅλα — νὰ μὴν προλάβουν νὰ βγοῦν. "Ας ποῦμε ὅτι σκόνταψαν τὸ ἐνα ἐπάνω στὸ ὄλλο καὶ δὲν ἐπρόλαβαν νὰ βγοῦν. 'Ωστόσο ἡ σύμπτωση αὐτὴ θάταν παράδοξη καὶ ἀντίκειται στὴν πιθανότητα. Τί σημαίνει, ὅμως, «πιθανότητα» καὶ τί σημαίνει «σύμπτωση»; Ποὺ πάμε μὲ τὶς ἔννοιες αὐτὲς ποὺ ἡ σύγχρονη φυσική, διαπιστώνοντας τὴν ὀνεπάρκεια τῆς αἰτιοκρατίας (τοῦ ὄρθοδοξου ντετερμινισμοῦ), ἀναγκάσθηκε νὰ πολιτογραφήσει καὶ νὰ ἐγγράψει στὰ μητρώα της;

7.—'Η ἐπιστήμη ξέρει — τὸ ξέρουν, δηλαδή, ἔκεινοι γιὰ ὅσους ἡ ἐπιστήμη δὲν ἔχει καταντήσει πρόληψη — ὅτι οἱ κατα-

πληκτικές κατακτήσεις της στίς μέρες μας όχι μόνο δὲν έμείωσαν, ἀλλὰς ἔχουν, ἐξίσου καταπληκτικά, αὐξήσει τὸν ὀριθμὸν τῶν ὀπόλυτων ἐρωτηματικῶν μέσα στὸ ἴδιο τὸ ἀβέβαιο πλαίσιο τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Καὶ ὅνομάζω τὰ ἐρωτηματικὰ αὐτὰ «ἀπόλυτα», γιατί — ἀντίθετα ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἐρωτηματικά, δηλαδὴ ἐκεῖνα ποὺ ἐπιδέχονται θετικὲς ὀπαντήσεις στὸ μέλλον — ὑπάρχουν καὶ ἐρωτηματικὰ (καὶ ὀικριβῶς αὐτὰ ἔχουν, παρὰ τὴν ἀντίθετη προσδοκία τοῦ Νταλαμπέρ ή τοῦ Ντιντερό, πολλαπλασιασθεῖ) ποὺ ξέρουμε θετικά ὅτι θὰ μείνουν πάντοτε ἀναπάντητα, γιατὶ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ κάθε δυνατότητα αἰτιοκρατικῆς ή καὶ ὅποιασδήποτε οὔλιης ἐπιστημονικῆς ἐρμηνείας, βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὶς φυσικὲς δυνατότητες τοῦ νοῦ μας, ὅπως τὶς ἔχει τελεσίδικα ὀρίσει στὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου» δὲ Κάντ. 'Η ἔκταση τοῦ κόσμου, ή πεπερασμένη ή ἄπειρη, δὲ βρίσκεται τάχις μονάχη της, ἀσχετα ἀπὸ τὸ βαθμὸν τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης, ἔξω ἀπὸ κάθε τέτοια δυνατότητα προσδιορισμοῦ καὶ ἐρμηνείας; 'Ο Νεύτων παραδεχόταν ἔναν ἄπειρο κενὸ χῶρο πέρα κ' ἔξω ἀπὸ τὸ ὑλικὸ σύμπαν ποὺ εἶναι γεμάτο ὄστρα. Ποῦ τὴ στήριζε ὁ Νεύτων τὴν τέτοια θεωρία του; Πουθενά. 'Ο "Αἰνσταϊν δὲν παραδέχεται ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἔνας χῶρος ποὺ νὰ μὴν περιέχει ὑλη καὶ ἐνέργεια, καὶ βλέπει τὸ σύμπαν (μὲ πλαίσιο τὸ χρονόχωρο τῶν τεσσάρων διαστάσεων) ὡς «ἄπεριόριστο», ὅχι δικαστικὸς ἄπειρο. Ποῦ τὴ στήριζε δὲ "Αἰνσταϊν τὴ θεωρία αὐτῆ; Πουθενά. "Οσοι ἔξετάζουν τὸ πρόβλημα τοῦ ἄπειρου, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς σχετικότητας, φθάνουν, βέβαια, μὲ λογικοὺς καὶ μαθηματικοὺς συλλογισμοὺς στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲ κόσμος δὲν εἶναι ἄπειρος, ἐνῶ δὲ Νεύτων τὸν ἄπειρο κενὸ χῶρο γύρω ἀπὸ τὸν ὑλικὸ κόσμο τὸν εἶχε θεωρίσει μόνο καὶ μόνο μ' ἔναν ὀρισμό. 'Ωστόσο, καὶ οἱ λογικοὶ συλλογισμοὶ καὶ μαθηματικοὶ ὑπολογισμοὶ ποὺ ἔκαμαν τοὺς ὀπαδοὺς τῆς σχετικότητας μὰ θεωρήσουν ἀνύπαρκτη στὸ σύμπαν τὴν εύθεια ποὺ πάσι στὸ ἄπειρο, δὲ μποροῦν νὰ στηρίξουν καὶ τὸ λογικὰ ἀσύλληπτο, δηλαδὴ δὲ μποροῦν νὰ ὀπακλείσουν καὶ ὅτι δὲ διαπιστώνουν καὶ δὲ συλλαμβάνουν. Τὸ κυρτὸ (ἢ ικαμπυλωτὸ) σύμπαν ποὺ δὲ γνωρίζει τὴ γεωμετρία τοῦ Εὐκλείδη καὶ εἰδικώτερα τὴν εύθεια — τὴν ἄπειρη εύθεια — καὶ ποὺ διέπεται ἀπὸ «γεωδαιτικὲς» γραμμές, εἶναι ἔνα καθαρὰ ὑποθετικὸ σύμπαν, δηλαδὴ πραγματικό, ἵσως, ὡς τμῆμα τοῦ σύμπαντος, ὑποθετικό, δικαστικό, ὡς σύμπαν. Κι' ἀς προχωρή-

σουμε καὶ σ' ἔνα πιὸ πολύπλοκο συμπέρασμα: "Ἄν εἶναι κυρτὸς — ἄρα: κλειστὸς — ὁ παγκόσμιος χῶρος, τότε πρέπει ἀναγιαστικὰ νάναι κυρτὸς — καὶ ἐπίσης κλειστὸς — καὶ ὁ χρόνος πού, γιὰ τὸν "Αἴνοταῖν, εἶναι ἄρρηκτα συνυφασμένος μὲ τὸ χῶρο στὸν κόσμο τῶν τεσσάρων διαστάσεων. "Ετοι, ὅπως ὑποστηρίχθηκε μὲ πολλὴ σοβαρότητα, τὰ πάντα — δηλαδὴ δλα τὰ συμβάντα στὸ σύμπαν — ξαναγυρίζουν καὶ συμβαίνουν ξανὰ σὲ μιὰ κανονικὴ περιοδικότητα. Ξαναγυρίζουν, δημος, καὶ ξαναγίνονται αἰώνια, δηλαδὴ στὸ ὄπειρο; 'Εδῶ πέφτει ἡ σκέψη μου ἐπάνω σὲ μιὰ φοβερὰ πτοχάδοξη ἔννοια ποὺ κανένας ἀνθρώπινος νοῦς δὲ μπορεῖ νὰ χωρέστει. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ «γεωδαισιακὸ» ὄπεριόριστο τοῦ "Αἴνοταῖν καὶ ἐφαρμόζοντάς το στὸ χρόνο (δηλαδὴ στὴ διάσταση ἐκείνη τοῦ σύμπαντος ποὺ εἶναι ὁ χριόνος), πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε ἔνα ὄπειρο περιοδικὸ «γίγνεσθαι», δηλαδὴ ἔνα γίγνεσθαι ποὺ εἶναι πεπεραισμένο μέσα στὸ ὄπειρο. Τί σημαίνουν, τάχα, δλα αὐτά; Δὲ σημαίνουν τίποτα, ἀφοῦ δὲ μπορεῖ νὰ συλληφθοῦν ἀπὸ τὸ νοῦ μας. 'Η ἵδια ἡ λογικὴ δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα, οὔτε τὴ δύναμη, νὰ ξεπεράσει τὴ λογική. 'Η λογική, δταν ξεπερνάει τὸν ἑαυτό της, παραλογίζεται, ἐνῶ ἡ πίστη δὲν εἶναι λογική, ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ παραλογισμός. 'Η λογικὴ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν λέει δτι τὸ σύμπαν ἔχει προκύψει ἀπὸ τὸ ἀπόλυτο μηδέν, ἐνῶ ἡ πίστη συνδυάζει τὸ σύμπαν μ' ἔνα αἰώνιο πνεῦμα. 'Η παραδοχὴ τοῦ αἰώνιου πνεύματος δὲν εἶναι παραλογισμός· ἡ παραδοχὴ, ἀντίθετα, τοῦ ἀπόλυτου μηδενὸς πού, δὲν καὶ ἀπόλυτο μηδέν, γεννάει ξαφνικὰ κάτι, ἔνα μόριο ὕλης καὶ ἐνέργειας, εἶναι σκέτος παραλογισμός. "Ἄν συνδυάσουμε, μάλιστα, τὴ θεωρία αὐτὴ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ κυρτοῦ χρόνου ποὺ κάνει δλα τὰ συμβάντα τοῦ σύμπαντος — ὀκόμα καὶ τὸ μὴ συμβάν τοῦ μηδενὸς — νὰ ξαναγυρίζουν αἰώνια, φθάνουμε σ' ἔναν ὀκόμα πιὸ χτυπητὸ παραλογισμό. Πῶς μπορεῖ τὸ ἀπόλυτο μηδὲν νὰ γίνεται ξαφνικὰ «κάτι», ἔνα μόριο ἐνέργειας καὶ ὕλης, καὶ τὸ κάτι αὐτὸ νὰ γίνεται ὕστερα τὸ σύμπαν, καὶ τὸ σύμπαν νὰ ξεγίνεται πάλι, νὰ ξεφουσικώνει, καὶ νὰ ξαναγυρίζει στὸ πρώτο ὀσήμαντο μόριο καί, ὕστερα, στὸ ἀπόλυτο πάλι μηδέν, καὶ νὰ ξαναρχίζει αἰώνια ἀπὸ τὴν ὀρχή, δηλαδὴ ἀπὸ καμιὰν ὀρχή, ἀπὸ τὸ ἀπόλυτο τίποτα ποὺ δὲν εἶναι οὔτε ὀρχὴ οὔτε τέλος;

Σὲ διμεση συνάρτηση μὲ τὴν ἔκταση καὶ τὴ διάρκεια τοῦ σύμπαντος — δηλαδὴ μὲ τὰ δυὸ αὐτὰ προβλήματα ποὺ δῆλγοῦν

στὰ πιὸ μεγάλα λογικὰ ὀδιέξοδα — βρίσκεται καὶ ἡ «κίνηση». Ἡ κίνηση, ὡς κίνηση μέσα στὸ σύμπαν ἢ ὡς κίνηση τοῦ ἕδιου τοῦ σύμπαντος ἢ ὡς κίνηση τῶν ἀριθμητικὰ ἀπροσδιόριστων ἀντικειμένων ποὺ συνιστοῦν τὸ σύμπαν, εἰν' ἐναὶ πρόβλημα ποὺ ὀδηγεῖ, ἐπίσης, σ' ἐναὶ λογικὸ ὀδιέξοδο. Ὡς φυσικοὶ ἐπιστήμονες πρέπει νὰ ποῦμε — καὶ τὸ λέει ὁ "Αἰνστაϊν — δτὶ «δὲ ν ὑπάρχει ἀπόλυτη κίνηση». Καὶ προσθέτει ὁ "Αἰνσταϊν (τὶς σκέψεις του αὐτὲς τὶς παίρνω ἀπὸ τὸ συνοπτικὸ δοκίμιο «Ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας» ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ βιβλίο του «Ἐπιστημονικές, ήθικές καὶ κοινωνικές ἀντιλήψεις») δτὶ ἡ ἀρνητικὴ αὐτὴ ρήση «σημαίνει ἐναντίον ἰσχυρὸ περιορισμὸ γιὰ τοὺς (συλληπτοὺς ἀπὸ μᾶς) φυσικοὺς νόμους». Ὅπάρχει, ἔτσι, κάποια ἀναλογία — καὶ τὸ τονίζει ὁ ἕδιος ὁ "Αἰνσταϊν — ἀνάμεσα στὴ θεωρία τῆς σχετικότητας καὶ στὴ θερμοδυναμική. Ἡ τελευταία βασίζεται, ἐπίσης, στὴν ἀρνητικὴ ρήση δτὶ δὲ ν ὑπάρχει ἀέναη κίνηση. Σ' αὐτὲς τὶς δυὸ ἀρνητικὲς ρήσεις ἀνάγεται δλόκληρη ἡ σύγχρονη φυσική. Ἀλλὰ θὰ μποροῦσα νὰ ρωτήσω: τὸ γεγονός δτὶ φυσικομαθηματικὰ διαπιστώνουμε μόνο κινήσεις «σχετικές», μᾶς δίνει, τάχα, τὸ δικαίωμα νὰ ποῦμε δτὶ δὲν ὑπάρχει καὶ δτὶ δὲ μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε; Γιὰ τὴ γνῶση μας δὲν ὑπάρχει, οὔτε μπορεῖ νὰ ὑπάρξει, μιὰ κίνηση ἀπόλυτη, δηλαδὴ μιὰ κίνηση ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ σὲ σχέση μὲ τὸν ἕδιο τὸ χῶρο, σὲ σχέση μ' ἐναὶ ἀκίνητο καὶ ὑπερβατικὸ πλαίσιο τοῦ σύμπαντος. Ο "Αἰνσταϊν ξέρει — τὸ λέει ὁ ἕδιος — δτὶ καὶ οἱ ἀρχαῖοι "Ελληνες εἶχαν συλλάβει τὴν ἐπιστημονικὴ αὐτὴ ἀλήθεια, δηλαδὴ τὴν ἀλήθεια ποὺ λέει δτὶ δὲν ὑπάρχει γιὰ τὴ γνῶση μας παρὰ μόνο ἡ σχετικὴ κίνηση ἐνὸς ἀντικειμένου, ἡ κίνησή του ἡ σχετικὴ μ' ἐναὶ ἄλλο ἀντικείμενο πού, ἐπίσης, κινεῖται. Ἀλλὰ δτὶ δὲν ὑπάρχει γιὰ τὴ γνῶση μας καὶ δὲ χωράει στὸ νοῦ μας ὡς ὑπόθεση ποὺ μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ φυσικομαθηματικά, δὲν ὑπάρχει, τάχα, διόλου; Ποιὸς μπορεῖ νὰ τὸ πεῖ αὐτό; Ο νοῦς μας ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ παραδέχεται δτὶ διαπιστώνει, χωρὶς καὶ ν' ἀποκλείει ὡς ὀδύνατο δτὶ δὲ μπορεῖ νὰ διαπιστώσει. Ἄν θεωρήσει, μόλιστα, ὁ νοῦς μας δτὶ ἔχει τὸ δικαίωμα ν' ἀποκλείει δτὶ δὲ ν διαπιστώνει, δηλαδὴ νὰ διατυπώνει ἀρνητικὲς ρήσεις σὰν κι' αὐτὲς ποὺ ἐπάνω τους βασίζεται ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας καὶ ἡ θερμοδυναμική, τότε εἶναι ἀναγκασμένος νὰ φθάσει στὰ πιὸ δραματικὰ ὀδιέξοδα. "Ἄν ποῦμε δτὶ δὲ ν ὑπάρ-

χει κίνηση «ἀπόλυτη» καὶ «ἀέναι», πρέπει νὰ καταλήξουμε στὸ «λογικὸ» συμπέρασμα (πού, ὡστόσο, φυσικομαθηματικὰ θάταν ἄτοπο) ὅτι δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει οὔτε κίνηση «σχετική». Καὶ δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει, γιατὶ ὅλες μαζὶ οἱ «σχετικὲς» κινήσεις τῶν ὀριθμητικὰ ἀπροσδιόριστων ἀντικειμένων τοῦ φυσικοῦ κόσμου πρέπει νὰ θεωρηθοῦν λογικὰ — ἀφοῦ δὲ η ὑπάρχει ἐναὶ ἀπόλυτο καὶ σταθερὸ μέτρο γιὰ τὴν κίνηση — ὅτι αἴρουν, μὲ τὴν ἀλληλεξάρτησή τους καὶ τὸν ἀλληλοσυμψηφισμό τους, τὴν κάθε κίνηση, συνιαστῶντας μιὰν ἀπόλυτη καὶ αἰώνια ὀκινησία. Κι' ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτο καὶ σταθερὸ μέτρο οὔτε γιὰ τὴ μάζα καὶ τὴν ἀδράνεια καὶ τὴ μορφὴ τῶν ἀτικειμένων τοῦ φυσικοῦ κόσμου, πρέπει νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ὑπάρχουν διόλου τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ (τὰ πεπερασμένα καὶ φυσικά), γιατὶ ἀπλούστατα, ἔξαρτημέγα τὸ ἐναὶ ἀπὸ τ' ὅλῳ (καὶ «σχετικὸ» τὸ καθένα, δηλαδὴ ὑπάρκτὸ μόνο καὶ μόνο σὲ σχέση μ' ἐναὶ ὅλῳ πρὸ εἰν' ἐπίσης «σχετικό»), ἀναιροῦνται ὅλαι μεταξύ τους. Καὶ ποιὸ εἶναι τὸ τελευταῖο συμπέρασμα; Δὲν ὑπάρχει τελευταῖο καὶ ὀριστικὸ συμπέρασμα. 'Υπάρχει μόνον ἐναὶ λογικὸ ὀδιέξοδο. "Αν ἡ ἀπόλυτη ὀκινησία κάνει ὅπειρη τὴν στιγμή, τὸ λογικὰ ὀκρότατο αὐτὸ ὄριο τοῦ χρόνου, καὶ σημαίνει τὴν ἀσύλληπτη γιὰ μᾶς αἰώνιότητα, ἡ ὀναίρεση ὅλων τῶν πεπερασμένων ἀντικειμένων κάνει ὅπειρο τὸ σημεῖο, τὸ λογικὰ ὀκρότατο αὐτὸ ὄριο τοῦ χώρου, καὶ σημαίνει τὴν ἀσύλληπτη γιὰ μᾶς ὅπειρη ἔκταση τοῦ κόσμου. Μ' ὅλαι λόγια, καὶ οἱ δυὸ αὐτὲς διατυπώσεις δὲ σημαίνουν τίποτα γιὰ μᾶς, γιατὶ ὅτι δὲ μπορεῖ νὰ συλληφθεῖ ἀπὸ τὸ νοῦ μας δὲ σημαίνει τίποτα γιὰ τὸ νοῦ μας.

Τὸ μόνο θετικὸ συμπέρασμα, ὃν θέλουμε ν' ἀποφύγουμε νὰ σπρώξουμε τὴ λογικὴ στὸ ὀδιέξοδο, εἶναι τὸ ἀκόλουθο: τὸ πεπερασμένο δὲ μαρτυρεῖ διόλου γιὰ τὴν ὀνυπαρξία τοῦ ὅπειρου· τὸ σχετικὸ δὲ μαρτυρεῖ διόλου γιὰ τὴν ὀνυπαρξία τοῦ ἀπολύτου. 'Η γνώση πρέπει νὰ ἐπικυρώνει τὸ νοητὸ καὶ νὰ μὴν ἀποκλείει τὸ μὴ νοητό. "Οπως εἶπα καὶ παραπάνω, δὲ ἕδιος ὁ "Αἰνσταϊν χαρακτηρίζει ως θαῦμα τὸ γεγονὸς ὅτι «ὁ κόσμος τῆς αἰσθητῆς ἐμπειρίας μας» (ἡ ἔκφραση εἶναι δική του) εἶναι νοητός. 'Η γνώση πρέπει ν' ἀρκεσθεῖ στὸ θαῦμα αὐτό, τὸ ἀπόλυτα ἀνεξήγητο, που ὃν καὶ θαῦμα τὸ συνδέει δὲ "Αἰνσταϊν πολὺ σωστὰ μὲ τὴν πιὸ μετριόφρονα ἔννοια (κι' αὐτὴ ἡ ἔκφραση εἶναι δική του). Τὸ ὅτι δὲ κόσμος εἶναι νοητός, αὐτὸ τὸ «θαῦμα», αὐτὸ τὸ «αἰώνιο μυστή-

ριο» σημαίνει μόνον, όπως λέει ὁ "Αἰνσταϊν, δτὶς ὁ νοῦς μας προκαλεῖ μιὰν ὄρισμένη τάξη στὶς αἰσθητὲς ἐντυπώσεις μας δημιουργῶντας γενικὲς ἔννοιες, θεσπίζοντας ὄρισμένες σχέσεις ἀνάμεσα στὶς ἔννοιες αὐτές, καθὼς καὶ ὀνάμεσσα σ' αὐτὲς καὶ στὴν αἰσθητὴ ἐμπειρία. Πέροι ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ προχωρήσει ἡ γνῶση. Δὲν προχωρεῖ, ὅμως, ὁ κόσμος πέριος ἀπ' αὐτό; Ὁ ἕδιος ὁ "Αἰνσταϊν, σὲ μιὰ φράση του ποὺ ἐμνημόνευσα παραπάνω, παραδέχεται ἔμμεσα δτὶς ὑπάρχουν φυσικοὶ νόμοι μ ἡ συλληπτοὶ ἀπὸ μᾶς, δηλαδὴ νόμοι ποὺ δχι μόνο δὲ μᾶς εἶναι γνωστοὶ σήμερα, ὅλλα ποὺ δὲ μποροῦν ποτὲ νὰ συλληφθοῦν ἀπὸ μᾶς. Καὶ πῶς τὸ ξέρουμε δτὶς οἱ μ ἡ συλληπτοὶ νόμοι συμπληρώνουν μονάχα τοὺς νοητοὺς καὶ συλληπτούς, δηλαδὴ δτὶς εἰναὶ νόμοι δπως καὶ οἱ συλληπτοί, καὶ δτὶς δὲν εἶναι κάπτι ἀπόλυτα ἀντίθετο πρὸς δτὶς ὄνομάζει ὁ νοῦς μας «νόμο», κάπτι ποὺ ἀνατρέπει τὴν ἕδια τὴν ἔννοια τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ τὴν παράσταση τοῦ φυσικοῦ κόσμου; "Ἄς ἀρκεσθεῖ, λοιπόν, ἡ γνῶση σὲ δτὶς μπορεῖ ἐπιστημονικὰ νὰ διαπιστώνει, ἀποφεύγοντας μὰ πριοεκτείνει στὸ ἀπόλυτα ἄγνωστο τὶς παραστάσεις καὶ ἔννοιες τοῦ γνωστοῦ, ἀποφεύγοντας δμως καὶ ν' ἀποκλεῖει δτὶς δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβει καὶ νὰ θεμελιώσει φυσικομαθηματικά.

Ἡ ἔκταση καὶ ἡ διάρκεια τοῦ σύμπαντος — ταῦ ὄποιουδῆποτε σύμπαντος μέσα στὸν ὄποιοδήποτε χῶρο καὶ χρόνο ἡ χρονάχωρο ἡ χωρόχρονο — δὲ μποροῦν νὰ συλληφθοῦν ἀπὸ τὸν ἄγθρωπο καὶ νὰ ἐρμηνευθοῦν, ξεπερνοῦν τὰ δριαὶ τοῦ νοῦ, ξεπερνοῦν κάθε δυνατὸ δριο τῆς ἐπιστήμης, δσοδήποτε καὶ δὲν προχωρήσει ἡ ἔρευνα. Ἡ ἕδια ἡ ἐπιστήμη, ὀναγνωρίζοντας τὸ γεγονὸς αὐτό, εἶναι ἀναγικασμένη, γιὰ νὰ μὴν καταφύγει στὴ νομιμοποίηση τοῦ ἀδιεξόδου, ν' ἀναγνωρίσει δτὶς τὸ πνεῦμα ἔχει, ἔκτὸς ἀπὸ τὸν ἐπιστημονικό, καὶ ὅλους δρόμους μπροστά του ἡ μέσα του. Δρόμους, ἔστω, κλειστοὺς πού, δμως, μὲ τὸ νὰ εἶναι κλειστοὶ γιὰ μᾶς, δὲ σημιαίνει διόλου δτὶς — ὅσχετα ἀπὸ τὴ δικὴ μας δυνατότητα νὰ τοὺς ἀνοίξουμε ἡ δχι — δὲν εἶναι ἀνοιχτοί. Ἀνοιχτοὶ γιὰ τὸ πνεῦμα. "Οχι γιὰ τὸ πνεῦμα τὸ δικό μας, ὅλλα γιὰ τὸ πνεῦμα γενικὰ ποὺ δὲν κατοικεῖ μέσα μας. Τὸ δικό μας πνεῦμα εἶναι φαινομενικὸ τὸ ὄρμητήριο, οὔσιαστικὰ δμως τὸ ὑπόλοιπο τοῦ πνεύματος ποὺ ὑπάρχει στὸ σύμπαν. "Ἐνα ἀσῆμαντο, ἔστω, ὑπόλοιπο ὠστόσο, ἔνα ὑπόλοιπο ποὺ μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα — γιατὶ ἡ οὐσία του εἶναι ἡ ἕδια μὲ τὴν οὐσία τοῦ παγκόσμου

πνεύματος — νὰ ξέρουμε θετικά, θετικώτατα, δτι ἀγνοοῦμε τὸ μεγάλο μυστήριο τοῦ κόσμου. Ξέρει, τώχα, τὸ ζῶο ἡ τὸ φυτὸ τὸ τί ἀγνοεῖ; Ἡ γνῶση τοῦ ἀπόλυτου ἀγνῶστου εἰν' ἔνας δρόμος πού, ὅν καὶ κλειστὸς γιὰ μᾶς, ξέρουμε θετικὰ δτι ὑπάρχει. Κι' ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ξέριουμε δτι ὑπάρχει, ἔχουμε τὸ δικαίωμα καὶ τὴ δύναμη νὰ ὀνειρευόμαστε γι' αὐτόν, νὰ τὸν ἀνοίγουμε μὲ τὴν ποιητικὴ φωντασία μᾶς, νὰ τὸν ἀνοίγουμε μὲ τὴ θρησκευτική μᾶς πίστη.

'Αφοῦ μὲ τὴ λογικὴ τοῦ σύγχρονου θετικισμοῦ ἔφθασσα στὸ συμπέρασμα τοῦτο, θὰ ἐγκαταλείψω τώρα τὴ λογικὴ αὐτὴ γιὰ νὰ προχωρήσω πιὸ πέρα. 'Ο ίδιος δ "Αἰνσταϊν προχωρεῖ πιὸ πέρα. 'Ο Λίνκολν Μπάρνετ, στὸ ἄριστο βιβλίο του «Τὸ σύμπαν καὶ δ "Αἰγασταϊν» ποὺ τόχει προλογίσει, ἐγκρίνοντας τὸ περιεχόμενό που, δ "Αἰνσταϊν, λέει, δτι «μόνον οἱ σκέτοι ἐμπειρικοὶ γυρίζουν τὴν πλάτη τους πρὸς τὰ μυστήρια ποὺ βρίσκονται στὴ βάση τῆς φυσικῆς πραγματικότητας». Καὶ παραθέτει δ Μπάρνετ χαρακτηριστικὲς φράσεις τού "Αἰνσταϊν. "Ας ἀντιγράψω δυὸ δπ' αὐτές. «'Η θρησκεία μου», λέει δ "Αἰγασταϊν, «ἔγκειται σ' ἔνα ταπεινὸ θαυμασμὸ πρὸς τὸ ἀνώτερο καὶ ἀπεριόριστο ἔκεινο πνεύμα ποὺ ἀποκαλύπτεται στὶς πιὸ μικρὲς λεπτομέρειες ποὺ μποροῦμε νὰ συλλόγουμε μὲ τὰ ἀδύνατα καὶ εὔθρουστα πνεύματά μᾶς. Αὐτὴ ἡ βαθειὰ συναισθηματικὴ πεποίθηση γιὰ τὴν παρουσία ἐνὸς ἰσχυροῦ καὶ ἀνώτερου Λόγου ποὺ ἀποκαλύπτεται στὸ ἀκατανόητο σύμπαν, ίδοù ἡ ίδεα μου περὶ Θεοῦ». "Ο μεγαλύτερος θετικὸς ἐρευνητὴς τῶν ἡμερῶν μᾶς προχωρεῖ, ἔτσι, πιὸ πέρα δπὸ τὴ λογικὴ τοῦ θετικισμοῦ. "Ας ἐπιχειρήσω, λοιπόν, νὰ προχωρήσω κι' ἔγὼ πιὸ πέρα.